

LIETUVIŲ
MATERIALINĖ
KULTŪRA
IX–XIII AMŽIUJE

II

LIETUVOS TSR MOKSLŲ AKADEMIJOS
ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVIŲ
MATERIALINĖ
KULTŪRA
IX–XIII AMŽIUJE

II

VILNIUS
„MOKSLAS“
1981

Redagavo ist. m. dr. LTSR MA narė
korespondentė R. Volkaitė-Kulikauskienė

Recenzavo ist. m. k. L. Vaitkunskienė

Nuotraukos — K. Vainoro

Волкайте-Куликаускаене Регина Казевна, Кунцене Она Владовна, Дукса Зенонас Юозович. МАТЕ-
РИАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА ЛИТОВЦЕВ в IX—XIII ВЕКАХ, 2. На лит. яз. Вильнюс, «Мокслас», 1981.
Regina Volkaitė-Kulikauskienė, Ona Kuncienė, Zenonas Duksa. LIETUVIŲ MATERIALINĖ KULTŪRA
IX—XIII AMŽIUJE, 2. Redaktorės S. Ivanovienė, T. Gavrilova (reziumė rusų k.), D. Čičalienė (re-
IX—XIII amžių k.). Dauginė R. Rozytė, Meninė redaktorė L. Tulytė, Techninė redaktorė I. Savic-
ziūmė vokiečių k.). Dailininkė R. Rozytė, Meninė redaktorė L. Tulytė, Techninė redaktorė I. Savic-
kienė. Korektorės: Z. Marys, G. Žirgulytė. IB Nr. 1423. Duota rinkti 1981.02.16. Pasirašyta spaus-
dinti 1981.06.01. LV 09342. Formatas 70×90^{1/16}. Popierius — spaudos Nr. 1. Sritis — 10 p. literatūrinis.
Spauda — iškiltoji, 12,29 sp. l.+1,17 sp. l. Iklįjū, 15,42 apsk. l. l.+1,43 apsk. l. l. Iklįjū. Tiražas 4000 egz.
Užsak. Nr. 428. Kaina 1,60 rb. „Mokslas“, Vilnius, Zvaigždžių g. 23. Spaudė „Pergalės“ spaustuvė,
Vilnius, Latako g. 6. Iklįjas spaudė K. Poželos spaustuvė, Kaunas, Gedimino g. 10.

Li-216 Lietuvos materialinė kultūra IX—XIII amžiuje / LTSR MA
Istorijos in-tas; Red. R. Volkaitė-Kulikauskienė.— V.: Mokslas,
1978—

[T.] 2. 1981. 168 p., iliustr., 8 iliustr. lap. Santr. rus., vok. Bibliogr.,
p. 157—167 ir santr., p. 155—156.

Knygoje nagrinėjamos materialinės kultūros sritys — ginklai, prekyba, pinigai ir
jų apyvarta — papildo pirmojoje knygoje gvildentas problemas ir, drauge paėmus, duoda
gana pilną ir gyvą IX—XIII a. Lietuvos gyventojų materialinės kultūros vaizdą.

0507000000

M 10602—138

M 854(08)—81 4—81

BBK 63.5(2L)

902.7

© Leidykla „Mokslas“, 1981

Materialinės kultūros tyrinėjimų sričiai priklauso tam tikros vertybės,
garantuojančios žmonių egzistenciją ir visuomeninių poreikių patenkini-
mą. Augant gyventojų poreikiams, atsiranda naujos, įvairesnės gamybos
šakos, atspindinčios atskirus visuomenės raidos etapus. Pirmoji knyga
„Lietuvių materialinė kultūra IX—XIII a.“ buvo skirta tokioms mate-
rialinės kultūros šakoms, kaip gyvenvietės ir pastatai, verslai, amatai —
pagrindiniam egzistencijos šaltiniui nagrinėti. Antrojoje knygoje daugiau-
sia dėmesio sutelkta į materialinės kultūros sritis, labiau išryškinančias
ekonominį krašto pajėgumą, duodančias daug vertingų duomenų visuo-
meniniams santykiams tirti. Tai — ginklai, prekyba, pinigai ir jų apyvarta.

Be darbo įrankių, ginklai buvo pagrindinė vyro kario įkapė. Nagrinė-
jamojo laikotarpio jie gausūs ir įvairūs. Be puolamųjų, gana daug būta
ir apsauginių ginklų. Apskritai to meto ginkluotė niekuo nesiskyrė nuo
kaimyninių kraštų ginkluotės. Ginklų analizė išryškino kai kuriuos aiškiai
vietinius bruožus, padėjo nustatyti vietinę jų kilmę. Ginklai bene geriau-
siai parodo gamybinių jėgų išsivystymą, nes visais laikais naujaisi tech-
nikos pasiekimai pirmiausia buvo taikomi ginklų gamyboje. Ir tai supran-
tamas daiktas. Sėkmingą kovą su priešu tegali lemti tik geresnis apsi-
ginklavimas ir sumanesnė kovos taktika. Todėl ginklų gamybai nagrinė-
jamoju laikotarpiu buvo skirta tiek daug dėmesio. Pastebėtina, jog nė
viena kita gamybos sritis nebuvo taip glaudžiai susijusi su amatais, kaip
ginklai. Nemaža ginklų buvo importuoti, todėl jų tyrinėjimai duoda ver-
tingų duomenų ir prekybiniam ryšiams su įvairiais kraštais nustatyti.

Prekyba ginklais apėmė tik nedidelę materialinės kultūros dalį. Krašte
nebuvo spalvotųjų metalų, reikalingų įvairiems papuošalams gaminti. Žal-
varis ir sidabras įvairiais pavidalais plaukė iš artimesnių ir tolimesnių
kraštų. Su žaliava patekdavo ir gatavų gaminių. Be spalvotųjų metalų,
gyventojams reikėjo druskos ir kitų trūkstamų prekių. Iš Lietuvos pirkliai
gabenosi kailius, gintarą, kai kuriuos žemės ūkio produktus. Augant pre-
kybinėms transakcijoms, formavosi atskiras luomas — pirkliai. Dažnai jie
būdavo tie patys amatininkai. Apskritai prekyba to meto ekonominiame
gyvenime užėmė labai svarbią vietą. Šios gamybos šakos tyrinėjimams
skirtas atskiras skyrius. Paskutiniaisiais metais gerokai padaugėjo im-
portuotų radinių. Nagrinėjamojo laikotarpio prekybai apibūdinti buvo
pasitelkti patys naujaisi šaltiniai. Jų pagausėjus, susidarė naujos gali-
mybės plačiau apžvelgti prekybinius santykius ne tik su artimesniais kai-

mynais, bet ir su labiau nutolusiais kraštais. Importuotų dirbinių karto-
grafavimas padėjo išryškinti ir svarbiausius, ir smulkesnius prekybos
kelius.

Pirmą kartą archeologinėje literatūroje taip plačiai ir išsamiai nagri-
nėjami pinigai ir jų apyvarta. Skyriaus pradžioje apžvelgiami svetimų
kraštų monetų radiniai Lietuvos teritorijoje, daugiausia — arabų kraštų
monetos. Nustatyta, kokių dinastijų ir valdovų monetos buvo rastos mūsų
krašte, kokiose kalyklose jos kaldintos. Plačiausiai nagrinėjami seniausi
mūsų krašto apyvartoje buvę pinigai — sidabro lydiniai. Pateikiama nau-
ja jų klasifikacija. Prie naujos išvados prieita sidabro lydinių kilmės,
chronologijos bei topografijos klausimais. Nustatyta, kad archainiai kalti
ir lieti X—XI a. lydiniai buvo importuoti iš Skandinavijos kraštų. Vietinė
lydinių gamyba prasidėjo XII a. viduryje. Vietinių pusapvalės lazdelės
formos lydinių kursavimo laikas — XII a. antroji pusė—XIII a.; galėjo
jie būti vartojami dar ir XIV a. pradžioje. Vėlesni lietuviški lydiniai yra
trikampio pjūvio, jų apyvartos laikas — XIV a.—XV a. vidurys. Išaiškinti
skirtumai tarp Naugardo ir lietuviškų trikampio pjūvio lydinių. Trumpai
paminimi ir kitų kraštų Lietuvoje rasti sidabro lydiniai. Pirmą kartą atlikus
keliolikos lydinių cheminę analizę, galima padaryti labai svarbių išvadų
dėl sidabro kokybės, prabos ir pan. Nustatyta, jog tuo metu Lietuva dispo-
navo dideliais sidabro kiekiais.

Apskritai šioje knygoje nagrinėtos materialinės kultūros sritys labai
papildo pirmojoje knygoje gvildentas problemas ir, drauge paėmus, duoda
gana pilną ir gyvą IX—XIII a. Lietuvos gyventojų materialinės kultūros
vaizdą. Sekdami jos raidą kelis šimtmečius, dabar turimais duomenimis
galime išskirti lyg ir du svarbesnius chronologinius etapus. Pirmasis jų
apimtų IX—XI amžių. Šis etapas sutampa su užuomazga feodalinų san-
tykių Lietuvoje, susijusių su ariamosios žemdirbystės išplitimu, geresnių
žemdirbystės įrankių vartojimu, žemės nuosavybės augimu ir kitais lemia-
mais feodalinų santykių genezės veiksniais. Geriausiai jį iliustruoja ty-
rinėtieji piliakalniai — Apuolė, Įpiltis, Kaukai, Mažulonys, Nemenčinė, Ru-
damina ir kiti. Juose įrengtos medinės pilaitės su stipriomis gynybinėmis
sienomis, apjuostos gynybiniais grioviais su pakeliamais tiltais per juos,
priklausė to meto stambesniems žemvaldžiams. Tai mažesnių teritorijų
politiniai ir administraciniai centrai. Dažnai jie būdavo įrengiami ne tik
saugesnėse, bet ir judresnėse vietose, arčiau buvusių prekybos kelių. Prie
tokių pilaičių glaudėsi amatų ir prekybos centrai. Akivaizdus pavyzdys yra
Kaukų piliakalnis. Jame bene daugiausia aptikta importuotų radinių, by-
lojančių apie gyvą šios pilies gyventojų prekybą su kaimyniniais kraštais.
Šis chronologinis tarpsnis sutampa su pačiais ankstyvaisiais rašytiniais
šaltiniais, kuriuose jau kiek plačiau minimos atskiros aisčių gentys. Jo
pabaigoje jau figūruoja ir Lietuvos vardas.

Antrasis etapas apimtų XII—XIII amžių. Tai tolesnis gamybinių jėgų
augimo laikotarpis. Atsiranda jau ir naujo tipo pilių su didelėmis aikš-
telėmis, galingais priešpiliais. Charakteringi pavyzdžiai — Aukštadvario,

Kernavės, Maišiagalos, Narkūnų, Punios, Veliuonos, Vilniaus ir kiti pilia-
kalniai; kai kurie iš jų vėliau tapo stambiais politiniais centrais, kunigaikš-
čių rezidencijomis, liudijančiomis apie tolesnę jau pačios diduomenės so-
cialinę diferenciaciją. Jų atsiradimas sutampa su žemdirbystės išplitimu:
primityvaus trilaukio atsiradimu, žiemkenčių įsivyravimu, patvaresnio ir
našesnio žemdirbystės įrankio — žagrės vartojimu. Išaugę amatai darbo
įrankių bei ginklų gamyboje pareikalavo iš gamintojų ne tik įgūdžių, bet
ir žinių. Išplinta juvelyrinė gamyba. Išsiskiria žmonės, susiję su tomis
gamybos šakomis, tenkinę jau platesnės teritorijos gyventojų poreikius.
Visa tai sudarė palankias sąlygas formuoti miestams; o jų pradžios ir
reikėtų ieškoti minėtų pilių vietose. Drauge susidaro politiniai junginiai.
Savos piniginės sistemos sukūrimas XII a. viduryje rodo, kad tuo metu
jau buvo politinė valstybinio pobūdžio administracija.

GINKLAI

REGINA VOLKAITE-KULIKAUSKIENE

Apie ginklus mūsų respublikoje ligi šiol dar nėra platesnių studijų, nors tam tikras darbas jau padarytas. Ginklai — labiausiai interregionalinė materialinės kultūros sritis. Įvairiuose kraštuose jie labai panašūs. Ir tai suprantamas daktas: juk ginklo forma pirmiausia priklauso nuo tos pačios jo paskirties. Antra vertus, niekas taip greit nebūdavo perimama ir pasisavinama iš kaimyninių kraštų, kaip ginklai. Kiekvieną pastebėtą patobulinimą stengtasi tuoj pat pritaikyti savo ginkluotėje. Dėl to, suintensyvėjus mūsų krašte prekybai, nagrinėjamoju laikotarpiu ginklai tapo labai svarbiu prekybos objektu (žr. skyrių „Prekyba“). Dalis jų būdavo pagrobiami ir kovų bei susidūrimų metu. Taigi, tiriant mūsų archeologiniuose paminkluose randamus ginklus, negalima jų atsieti nuo artimiausių ar tolimesnių kaimynų to meto ginkluotės. Tačiau būtina pažymėti, kad kiekvieno krašto ginklai turi ir savo bruožų, kurie išryškėja ne tiek atskirų ginklų rūšių forma, kiek jų galutiniu išbaigimu, ypač puošyba, ornamentu. Tad reikia skirti dėmesį ir šiems savitumams. Minėjome, kad nė viena materialinės kultūros sritis taip ryškiai neatspindi gamybinių jėgų išsivystymo, kaip ginklai, nes jų gamyba glaudžiai susijusi su amatų išaugimu krašte. Antra vertus, tam tikru mastu jie atspindi prekybos intensyvumą, ryšius su įvairiais kraštais. Be to, jie duoda daug vertingų duomenų visuomeninių santykių tyrinėjimams, nes karių ginkluotė yra susijusi su socialine jų padėtimi. Pavyzdžiui, kai kurius ginklus naudojo tik kariai, priklausę to meto diduomenei. Iš viso to matyti, kad ginklai gali būti tiriami įvairiais aspektais, kad jie yra labai svarbus šaltinis ir kitiems reikšmingiems istoriniams klausimams spręsti.

SALTINIAI IR LITERATŪRA

Pagrindiniai šaltiniai ginklų tyrinėjimams yra archeologiniuose, daugiausia laidojimo, paminkluose randami ginklai. Į kapus jie dėti kaip kario įkapė. Tai — ietis, tiksliau geležinės iečių viršūnės (ietigaliai), kalavijai, kovos peiliai, kirviai, skydo liekanos — antskydžiai ir kt. Ir tikrai strėlių antgalių daugiau randama piliakalniuose.

Teritoriniu požiūriu daugiausia ir beveik visų rūšių ginklų aptinkama Lietuvos pajūrio kapinyuose — Anduliuose, Girkaliuose (Klaipėdos raj.), Gintališkėje, Laiviuose, Palangoje, Pryšmančiuose (Kretingos raj.) ir kitur. Antrą vietą ginklų gausumu užima vidurio šiaurės ir rytų Lietuvos rajonai. Vidurio šiaurės Lietuvai būdingiausių ginklų rasta Linksmučių

(Pakruojo raj.), Pamiškių (Pasvalio raj.), Jauneikių (Joniškio raj.) kapinyuose, ypač Pavirvytės (Gudų) (Akmenės raj.) 1977—1979 m. tyrinėtamame kapinyne. O rytų Lietuvos apsiginklavimui pažinti labai vertingos medžiagos davė Kretuonių (Svenčionių raj.), Pamusių (Varėnos raj.), Čiobiškio (Širvintų raj.), Rokantiškių (Vilniaus raj.), Neravų (Trakų raj.), Žvirblių (Vilniaus raj.) ir kiti pilkapynai. Ginklų gausumu išsiskiria Žvirblių pilkapynas, kurio iš ištirtų 64 pilkapių, turinčių apie 200 kapų, beveik pusė buvo su ginklais¹. Kiek mažiau jų aptikta žemaičių gyventojų teritorijoje. Šios rūšies radinių daugiausia buvo Žąsino, Žvilių, Upynos (Šilalės raj.) ir Bikavėnų (Silutės raj.) kapinyuose. Mažiausiai ginklų turime iš vidurio Lietuvos. Įvairių strėlių antgalių daugiausia rasta Užnemunės piliakalniuose (Rudamina, Kaukai), nemažai ir Aukštadvario piliakalnyje (Trakų raj.).

Archeologinius duomenis kiek papildoma kad ir vėlesnės ankstyvųjų rašytinių šaltinių žinios. Tiesa, jos negausios, fragmentiškos ir labai bendros, tačiau neabejotinai svarbios. Antai iš karo žygių įvairių autorių aprašymo matyti, kad senovės lietuviai jau turėjo visas tuo metu Europoje vartotas ginklų rūšis. Kai kuriose užuominose daugiau dėmesio kreipta į ginklo išorę, blizgesį negu į kokybę. Antai Eiliuotoje kronikoje rašoma, kad lietuviai turėję daug brangių šarvų, o jų šalmai buvę iš aukso². Randame net tokias hiperbolizuotas eilutes: „O skydas jų buvo kaip aušra, o šalmas jų — tekanti saulė“³.

Literatūra šiuo klausimu labai įvairi ir nelygiavertė. Pavieniai mūsų respublikoje rasti ginklai dažnai minimi įvairiuose straipsniuose, kuriuose nagrinėjami atskiri tyrinėjamojo laikotarpio paminklai. Tačiau specialių darbų apie juos dar mažoka. Kiek plačiau ginklais domėjosi šio skyriaus autorė. Apie kai kurias jų rūšis yra straipsnių⁴, o visi IX—XII a. ginklai bandyti apibendrinti didesnių monografijų specialiai tam klausimui skirtuose skyriuose⁵. Didelę reikšmę turi paskutiniu metu atlikti J. Stankaus⁶ ir latvių archeologo A. Anteino atskirų ginklų rūšių technologiniai tyrinėjimai. A. Anteinas, daugiausia dėmesio skyręs Latvijoje rastiems ginklams, užsimena ir apie kai kurių Lietuvoje rastų ginklų technologiją⁷.

Atsižvelgiant į ginklų interregionališkumą (jis ypač išryškėja IX—XIII a.), labai svarbūs kaimyniniuose kraštuose atlikti tyrinėjimai. Ypač minėtini darbai skandinavų kraštų mokslininkų, padėjusių kai kurių archeologinių ginklų klasifikacijos pagrindus. Antai J. Petersenas suklasifikavo kalavijus⁸. Jo klasifikacija ir šiuo metu naudojasi visos Europos archeologai. Vertingų duomenų randame B. Nermano⁹ bei kitų tyrinėtojų darbuose¹⁰. Turime lenkų tyrinėtojų specialių studijų, skirtų ginklų problematikai¹¹, ir mažesnių straipsnių apie jų rūšis¹². Negalime nepasinaudoti suomių¹³ ir ypač artimiausių kaimynų — latvių archeologų darbais¹⁴. Čia ypač daug padaryta ginklų technologijai tirti¹⁵.

Labai vertingi tyrinėjimai apie senosios Rusios ginklus. Iš naujausių tarybinių archeologų darbų šioje srityje pirmiausia minėtinas A. Archovskio bandymas aprašyti senosios Rusios ginkluotę IX—XIII a.¹⁶ ir ypač A. Kirpičnikovo studijos¹⁷ bei atskiri jo straipsniai¹⁸. Atskiras ginklų

rūšis tyrė A. Medvedevas¹⁹, G. Korzuchina²⁰ ir kiti autoriai²¹. Šitie jų tyrinėjimai yra pagrindas nagrinėti ir klasifikuoti mūsų respublikoje rastus ginklus.

IETIS

Plačiausiai ir ilgiausiai (kelis tūkstančius metų) vartotas ginklas buvo ietis: nuo akmens amžiaus iki pat XVI m. e. amžiaus. Ir tik XVII a. ji nebetenka savo vaidmens²². Per tūkstantmečius keitėsi ir nuolat būdavo tobulinama ieties viršūnė. Iš pradžių ietį sudarė tik medinis nusmailintu galu kotas. Ilgainiui koto viršūnė buvo stiprinama įvairiais iš titnago, rago ar kaulo padarytais antgaliais, archeologų vadinamais ietigaliais. Ypač šio ginklo vertė padidėjo ėmus naudoti metalą; žalvariniu antgaliu ietis jau buvo gana patikimas ginklas, o geležies amžiuje, pradėjus antgalius gaminti iš geležies, ietis tapo pagrindiniu ginklu. Atskirais geležies amžiaus laikotarpiais ietigaliai vis būdavo tobulinami. Pirmiausia kreiptas dėmesys į geležies kokybę. Nuolat kito ir pati ietigalio forma; ją iš dalies nulėmė įvairi kovos taktika. Tobulėjant karo technikai, išrandant įvairius apsauginius ginklus, reikėjo ir stipresnės ieties. Todėl nagrinėjamoju laikotarpiu, ypač jo antrojoje pusėje, įvairėja ietigalių forma, jie gaminami iš kokybiškesnės geležies, kartais net iš Damasko plieno. Ietis tuo metu pasidaro svarbiausias ginklas. Jo svarbą iš dalies nusako ir tas faktas, jog ieties metimas prieš pusėn reiškė kovos pradžią. „Betgi lietuviai, nepaisydami sudarytos su vokiečiais taikos, atėjo prie Dauguvos ir, pašaukę keletą iš Kukenoyso (Koknežės), įmetė į Dauguvą ietį, atsiskydami taikos ir draugystės su vokiečiais“²³.

Iečių iš nagrinėjamojo laikotarpio daugiausia randama laidojimo paminčiuose. Į kapus neretai jos dėtos po dvi, dažniausiai skirtingomis viršūnėmis. Kapuose, kuriuose gausu įkapių, rasti trys (Laiviai, kario kapas Nr. 222) ir net penki (Žasinas, degintinis kario kapas Nr. 148c) ietigaliai. Griautinių kapų tyrinėjimai leidžia nustatyti net ieties ilgį. Mirusiajam ji dėta dažniausiai kaireje, kartais ir dešinėje pusėje išilgai kapą; ietigaliai paprastai randami mirusiojo galvūgalyje, o kotas — išilgai visą kapą. Kai kada aptinkamos ir žalvarinės įvijos. Jomis puošti iečių kotoi (Laiviai, Gintališkė, Palanga, Girkaliai). Kadangi įvijos dažniausiai būdavo užmaunamos koto pradžioje ir gale, jų padėtis kapuose padeda nustatyti iečių ilgį. Matyt, jų būta apie 2 m ilgio, sprendžiant iš įmovos skersmens, — nestoru kotu; vidutinis jo skersmuo — 2 cm. Daug storesniu kotu buvusios ietys su įtveriamaisiais ietigaliais, nes to reikalavo pats įtvėrimo būdas (plonas kotas skiltų).

Su ietimi mūsųje buvo kovojama iš arti arba svaidant iš tam tikro nuotolio. Svaidymui iečių antgaliai daryti su užbarzdomis, nes tokią ietį sunkiau ištraukti iš kūno ar skydo. Pataikius ją į skydą, priešas būdavo iš dalies nuginkluojamas²⁴. Kovojant iš arti, ietys su tokiomis viršūnėmis netiko, nes pirmas taiklus dūris karį bent laikinai palikdavo be ginklo²⁵.

Pagal įtvėrimo būdą į kotą nagrinėjamojo laikotarpio ietigalius Lietuvoje galima suskirstyti į dvi pagrindines grupes: į t v e r i a m u o s i u s, į kalamus į medinius kotus, ir į m o v i n i u s, užmaunamus ant koto.

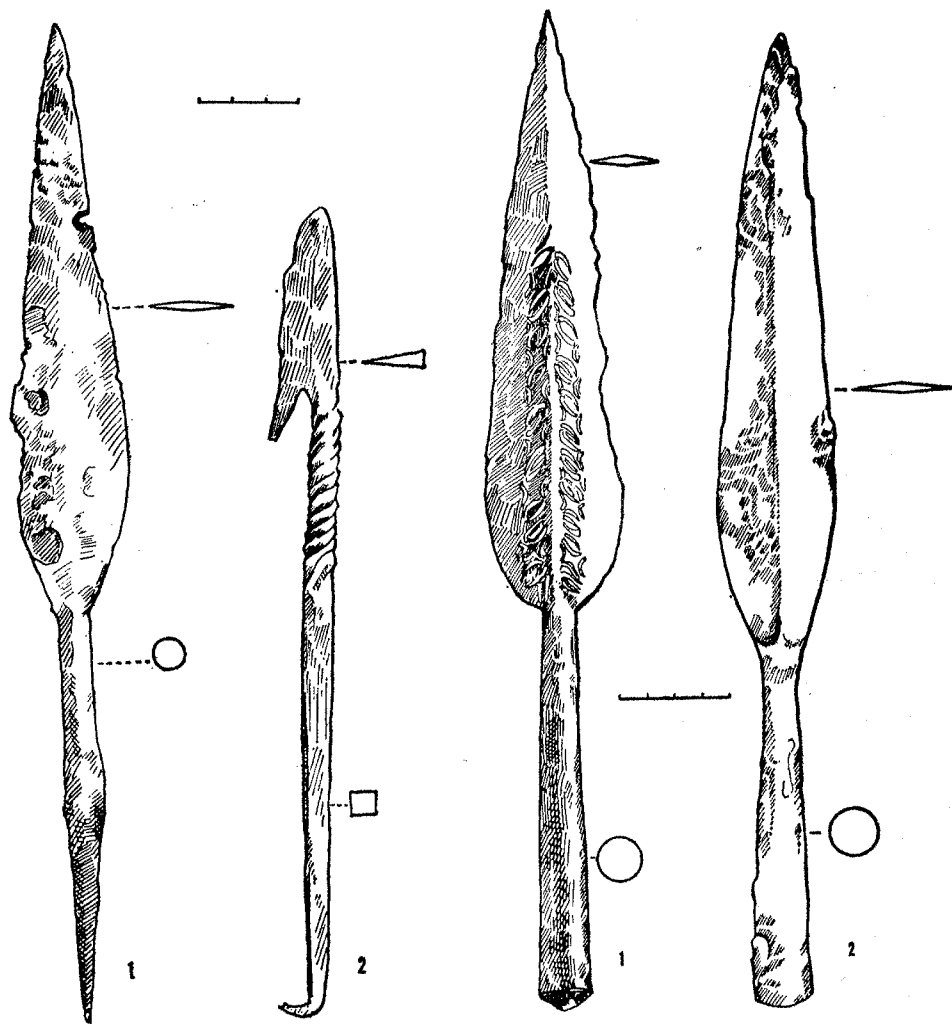
Įtveriamieji ietigaliai yra buvę dvejopi. Pirmajam pogrupiui skirtini lauro lapo formos visai plokščia plunksna ietigaliai. Įkotės ir plunksnos santykis 1:1. Ietigalių smaigalys į medinį kotą įtveriamas ne ištaisai, o tik iki pusės, kas matyti iš pastorinimo smaigalio viduryje (1 pav., 1). Šios grupės ietigaliai labai vienodų formų, vidutinis jų dydis — 20—35 cm. Jų paplitimo teritorija — vidurio šiaurės Lietuva, daugiausia Linksmučių, Pamiškių ir Jauneikių kapinynai, ir rytų Lietuvos rajonai, kur gražiausi egzemplioriai rasti Puškalaukio pilkapiuose. Tik pavienių jų aptikta vakariniuose Lietuvos rajonuose: Mikytų (Skuodo raj.) lobyje, Jurgaičiuose (Silutės raj.), Paežeryje (Silalės raj.). Latvijoje ši ietigalių forma būdingiausia Latgalai ir Ziemgalai²⁶. Lietuvoje, kaip matyti iš tyrinėtų paminčių, atsiradę VII m.e.a., buvo vartojami ir nagrinėjamojo laikotarpio pradžioje. Tais pačiais šimtmečiais juos datuoja ir latvių archeologai. Tyrinėtame būdingame latgaliams Nukšų kapinyne jie rasti su masyviomis karių apyrankėmis ir siauraašmeniais pentiniais kirviais²⁷. Ietys tokiomis viršūnėmis tiko svaidyti iš tam tikro nuotolio.

Antrąjį įtveriamųjų ietigalių pogrupį sudaro žeberklinio tipo ietigaliai su dviem arba dažniausiai viena užbarzda. Prie užbarzdos keturkampis ietigalio kotelis dažnai tordiruotas. Šie ietigaliai paprastai būna lengvučiai ir nedideli — 20—25 cm. Dėl specialaus jų įtvėrimo būdo labai dažnai įkotės galiukas užlenktas stačiu kampu (1 pav., 2). Šio pogrupio ietigaliai daugiausia žinomi iš vakariniuose Lietuvos rajonuose tyrinėtų plokštinių kapinynų. Ypač jų gausu Nausodžio, Laivių, Palangos, Žasino karių kapuose, kur paprastai jie randami šalia įmovinių ietigalių. Jų rasta Pavirvytės (Gudų) (Akmenės raj.) kapinyne. Minėtinas damaskinis ietigalis su dviem užbarzdomis, aptiktas turtingame, gerai datuotame XI a. Laivių kario kape Nr. 222 (16^a) drauge su kitais prabangiais šio mirusiojo ginklais. Keli egzemplioriai rasti Bišpilyje (Jurbarko raj.) ir minėtame Mikytų lobyje. Pagrindinis šių ietigalių naudojimo laikas — XI—XII a., bet, kaip rodo Bišpilio ietigaliai, dalis jų vartota ir vėlesniais šimtmečiais. Tai neabejotinai svaidomųjų iečių antgaliai, labai plačiai paplitę II tūkstantmečio pradžioje. Daugiausia jie įtveriamieji, tačiau paskutiniu metu Palangoje kape Nr. 37 rastas įmovinis ietigalis su dviem užbarzdomis, kurio, nepaisant skirtingo įtvėrimo būdo, yra buvusi ta pati paskirtis. Artimiausių analogijų turime senojoje Rusijoje (Michailovskojė), kur tokie ietigaliai A. Kirpičnikovo priskirti VIII tipui²⁸.

Svaidomos, ypač žeberklinio tipo, ietys Vakarų Europoje XII a. išnyksta, telikdamos medžioklės įrankiu²⁹. Tuo tarpu Lietuvoje kaip ginklas jos vartotos dar labai ilgą laiką — kovų su kryžiuočiais metu ir net vėliau. XVI a. kariuomenės registruose, be daugelio kitų kario ginklų, pažymėta, kad kai kurie kariai turi atvykti su svaidomąja ietimi (з още-пом)³⁰. Didėjant pėstininkų vaidmeniui, ji tampa pagrindiniu jų ginklu.

Įmoviniai ietigaliai sudaro antrą, gausiausią ietigalių grupę. Jų formos labai įvairios. Yra ir bendrų bruožų, bendros tendencijos nagrinėjamojo laikotarpio ietigalių gamyboje. Pirmiausia bemaž visų pogrupių ietigalių plunksnos siaurėja ir ilgėja, o įmovos, laikotarpio pradžioje buvusios ilgokos, trumpėja. Kovoje tokiu siaura plunksna ietigaliu priešas būdavo smeigtas persmeigiamas. Aptinkami ietigaliai ir trumpesnėmis plunks-

nomis. Jiems irgi būdinga trumpa, plati, kartais net už plunksną platesnė įmova. Šių ietigalių buvo labai smarkus smūgis, todėl manoma, kad jie tiko šarvams pramušti. Suprantamas daiktas, kad, tobulėjant gynimosi priemonėms, buvo tobulinamas ir puolimo ginklas, šiuo atveju — ietis.

1 pav. Įtveriamieji ietigaliai: 1 — lauro lapo formos plunksna (Linksmučiai), 2 — žeberklinis (Laiviai)

2 pav. Karklo lapo formos ietigaliai: 1 — iš Damasko plieno (Laiviai), 2 — geležinis (Ciobiškis)

Didžiausią nagrinėjamojo laikotarpio įmovinių ietigalių pogrupį sudaro gražių proporcijų ilga karklo lapo formos plunksna ir dar ilgoka, žemyn platėjanti įmova ietigaliai (2 pav.). Jų ilgis — 25—30 cm, kar-

tais — net 45 cm. Įmova siaura — apie 2 cm. Vadinas, ietigaliai mauti ant ilgų ir siaurų kotų. Karklo lapo formos ietigaliai buvo plačiai paplitę visoje Lietuvoje: pajūrio kapinyuose (Anduliai, Laiviai, Pryšmančiai, Gintališkė, Palanga, Girkaliai ir kt.), šiaurės (Pavirvytė-Gudai), vidurio šiaurės Lietuvoje (Linksmučiai, Papilė, Jauneikiai), Žemaitijoje (Paluknys, Upyna, Bikavėnai) bei rytų Lietuvos pilkapiuose (Pamusys, Zvirbliai, Ciobiškis ir kt.). Atskirose srityse kiek skiriasi plunksnos forma, įmovo ilgis. Antai Lietuvos pajūriui būdingi ietigaliai su dar gana plačia, labai ryškiai prie įmovo užkirsta plunksna, vidurio šiaurės Lietuvai — kiek trumpesnės plunksnos ir ne toks ryškus užkirtimas prie įmovo, rytų Lietuvos pilkapiuose rastiesiems — išbaigtos formos, ilgesnės ir siauresnės plunksnos.

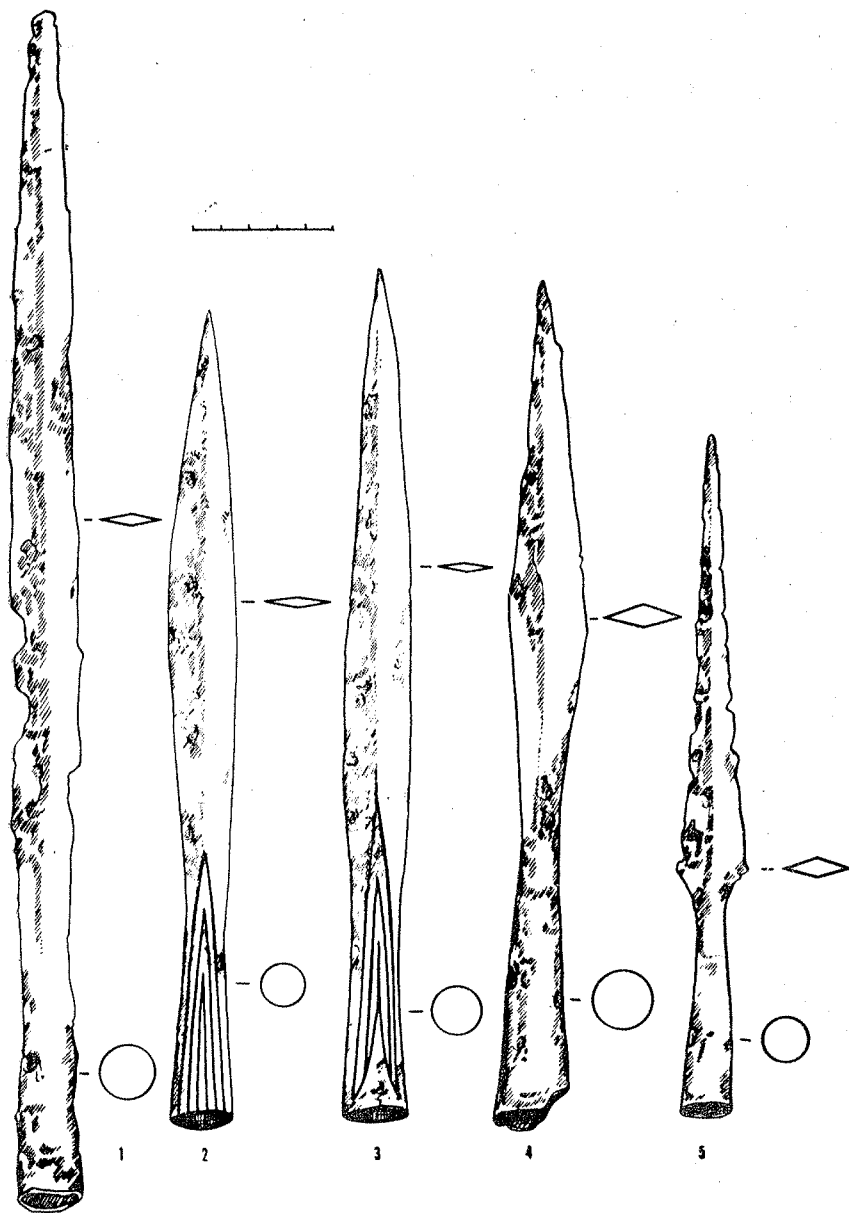
Ietigaliai su karklo lapo formos plunksna buvo vartojami gana ilgą laiką. Daugiausia jų randama IX—X a., nemažai ir XI amžiaus kapuose. Laiviuose, Papilėje, Pavirvytėje (Guduose) pagamintų iš Damasko plieno jų aptikta ne iš ankstesnio laikotarpio kaip XI amžius. Bene būdingiausias damaskinis ietigalis rastas turtingame Laivių kario kape Nr. 222 (16^a) (2 pav., 1).

Karklo lapo formos plunksna ietigaliai neabejotinai yra vietinės kilmės: kituose Europos kraštuose, netgi kaimyniniuose — Latvijoje ir Estijoje, jiems nėra atitikmenų, jų forma visai nepažymėta ir J. Peterseno ietigalių klasifikacijoje. Tiesa, tam tikro panašumo aptariamieji ietigaliai turi su Lenkijoje randamais to paties pavadinimo ietigaliais³¹, tik mūsų kariai su ilgesnėmis įmovomis. A. Nadolskis rastuosius Lenkijoje datuoja XI amžiumi.

Antrą, taip pat labai gausų įmovinių ietigalių pogrupį sudaro vadinamieji juostiniai ietigaliai. Šį pavadinimą jie gavo dėl to, kad neturi ryškesnio perėjimo tarp įmovo ir plunksnos, jų plunksna ilga, siaura ir plokščia, įmova trumpa, beveik vienodo pločio su plunksna (3 pav., 1), kai kada puošta skliautiniu raštu (3 pav., 2, 3). Ietigalių dydis — 20—40 cm. Juostinių ietigalių daugiausia randama Lietuvos pajūryje — Anduliuose³², Laiviuose (k. Nr. 31, 37, 43, 51, 64, 113, 114, 124 ir kt.) ir didžiuliam Palangos kapinyne. Aptikta jų ir Pryšmančiuose, Nikėluose, Upynoje, Bikavėnuose, Mikytų lobyje ir kitur, nemažai ir artimoje kaimynystėje — Linkūnuose³³. Pavienių egzempliorių rasta vidurio šiaurės Lietuvoje (Paluknys, Linksmučiai, Jauneikiai), taip pat rytų Lietuvos pilkapiuose. Iš rytų Lietuvos būdingiausi egzemplioriai aptikti Zvirblių (Vilniaus raj.)³⁴, Ciobiškio (Ukmergės raj.) ir Kretuonių (Svenčionių raj.) pilkapiuose.

Juostinių ietigalių randama ir kituose Rytų Pabaltijo kraštuose irgi daugiausia vakariniuose rajonuose — Latvijoje, Estijoje ir Suomijoje. Estijoje, Sarems ir Muhu salose, jų aptikta apie 10 egzempliorių³⁵. Suomijoje šios formos ietigaliai sudaro didžiausią ietigalių grupę — iki 250 vietų, iš kurių 30 puošti skliautiniu raštu³⁶.

Juostiniai ietigaliai yra labai tiksliai datuojami. J. Petersenas skiria juos E tipui ir datuoja apie 900 metus³⁷. E. Kivikoski Suomijoje rastuosius ietigalius, ypač puoštus skliautiniu raštu, skiria IX amžiui. Dalis neornamentuotų ietigalių, jos nuomone, buvo naudojami ir X amžiuje³⁸.

3 pav. Kai kurie įmovinių ietigalių tipai: 1 — juostinis (Čiobiškis), 2, 3 — skliautiniu raštu puoštomis įmovomis (Kretuonys), 4 — siaura rombine skersiniame pjūvyje plunksna (Zviliai), 5 — trikampėje plunksna (Zviliai)

Chronologiniai jų rėmai — 900—1050 metai³⁹. Lietuvoje tik pavieniai juostinių ietigalių egzemplioriai gali būti datuojami IX m. e. amžiumi; daugiausia jų yra iš X a., o dalis nepuoštų ietigalių siekė net XI amžių. Antai Nikėluose du juostiniai ietigaliai (vienas ornamentuota įmova, kitas — neornamentuota) buvo rasti su M tipo kalaviju; tokie kalavijai mūsų krašte labiausiai buvo paplitę X amžiuje. Tam pačiam šimtmečiui priskiriami ir Linksmučiuose, Paluknyje bei kitur aptikti ietigaliai. Linkėnuose rastuosius K. Engelis datuoja X—XI amžiumi⁴⁰.

Juostiniai ietigaliai plačiausiai buvo vartoti Šiaurės Europoje, kur greičiausiai yra buvęs jų susidarymo centras. Kai kurie tyrinėtojai juos laiko Vakarų Europos kilmės⁴¹. Todėl šios grupės ietigaliai, ypač skliautiniu raštu puošta įmova, randami Rytų Pabaltijo kraštuose, laikytini importiniais (plačiau žr. sk. „Prekyba“). Į Lietuvą jie bus patekę greičiausiai iš Skandinavijos. Juostinių ietigalių, puoštų skliautiniu raštu, yra labai nedaug, palyginus su labai gausiai randamais, neabejotinai vietinės kilmės neornamentuotais ietigaliais, tik pagamintais įvežtinių ietigalių pavyzdžiu.

Kaip atskirą juostinių ietigalių variantą reikia išskirti ietigalius su ryškesniu perėjimu tarp plunksnos ir įmovo. Jų plunksna taip pat siaura ir plokščia, tik kiek platesnė negu aptartų juostinių ietigalių. Įmova paprastai būna trumpa. Vidutinis šių ietigalių ilgis — apie 25 cm. Faktiškai jie sudaro tolesnę juostinių ietigalių raidą. Sutampa abiejų ietigalių variantų paplitimas: randami jie tuose pačiuose jau mūsų minėtuose vakarų Lietuvos ir ypač pajūrio kapinynuose. Chronologiškai šio varianto ietigaliai yra kiek vėlesni už juostinius ietigalius, daugiausia iš X—XI amžiaus. Dalis jų buvo vartoti drauge ir su juostiniais ietigaliais, nes abu variantai neretai randami net viename kape.

Kitų formų įmoviniai ietigaliai randami kur kas rečiau. Savitą pogrupį sudaro įmoviniai ietigaliai siaura ilgo išlėto trikampio formos plunksna, staigiai užsikertančia prie įmovo (3 pav., 5). Skersiniame pjūvyje plunksna yra kiek suploto rombo formos tvirta viršūne. Šių ietigalių trumpa ir plati įmova, jos plotis dažniausiai atitinka plunksnos plotį. Iš įmovo skersmens matyti, kad jie būdavo užmaunami ant storo koto. Tokie ietigaliai labai tiko stipresnei apsauginei dangai pramušti. Tai patvirtina ir labai gera jų geležies kokybė, o kai kurie egzemplioriai padaryti net iš Damasko plieno (Laiviai, k. Nr. 220).

Apskritai šios formos ietigaliai yra gana reti, būdingiausi vakariniams Lietuvos rajonams (Anduliai, Laiviai, Prysmančiai, Palanga, Žąsinas ir kt.). Jų chronologiją padeda nustatyti Lietuvos pajūrio kapinynų tyrinėjimai. Pvz., Laiviuose kape Nr. 220 ir Palangoje kape Nr. 239 jie rasti su gerai datuotais kovos kirviais vėduokliniais asmenimis. Tad pagrindinis jų naudojimo laikas buvo XI a., tačiau vartoti dar ir XII amžiuje. Palangoje degintiniame kape Nr. 174 du tokie ietigaliai rasti su XII a. pradžiai būdingais papuošalais.

Minėtini panašūs į aptartuosius siaurų ir ilgų proporcijų įmoviniai ietigaliai. Vidutinis jų ilgis apie 40 cm. Ypač siaura ir ilga jų plunksna; palaipsniui ji pereina į įmovą ir jų skersinis pjūvis yra žemo rombo formos (3 pav., 4). Tai dažna ietigalių forma Norvegijoje, kur jie datuojami X a. bei XI a. pirmąja puse⁴². Būdingiausių šios grupės pavyzdžių davė

Laivių (k. Nr. 17), Palangos (k. Nr. 344) ir Gintališkės kapinynai. Pagal kitus kapuose rastus radinius mūsiškiai ietigaliai, kaip ir norvegiškieji, datuoti X a. antrąja puse ir XI amžiumi. Apskritai tai reta ietigalių forma ne tik Lietuvoje, bet ir kituose kaimyniniuose kraštuose. Pavieniai egzemplioriai yra žinomi Latvijoje, kur jie datuojami XI—XII amžiumi⁴³. Suomijoje taip pat rasti keli egzemplioriai, daugiausia atsitiktiniai radiniai, dėl to tiksliai jie nėra datuoti⁴⁴. A. Nadolskis mano, kad Lenkijoje aptikti šio tipo ietigaliai yra iš XI amžiaus⁴⁵.

Panašūs į šio pogrupio ietigalius dar yra tokie, kurie nuo aprašytųjų skiriasi kur kas platesne plunksna, ypač smarkiai praplatinta prie įmovos. Pirmuoju ietigaliu karys būdavo smeigte persmeigiamas, o šiuo — padaroma labai didelė žaizda. Ir vieni, ir kiti ietigaliai Lietuvoje randami labai retai ir tik tai pačiuose vakariniuose rajonuose (Laiviai, Palanga, Zviliai). Pagrindinė jų paplitimo teritorija — šiauriniai Europos kraštai. Be Norvegijos, nemaža jų aptikta Suomijoje, kur E. Kivikoski mini jų esant apie 20 egzempliorių⁴⁶. Šie pavieniai pas mus rasti egzemplioriai greičiausiai bus patekę iš kaimyninių kraštų prekiaujant ar kovų metu.

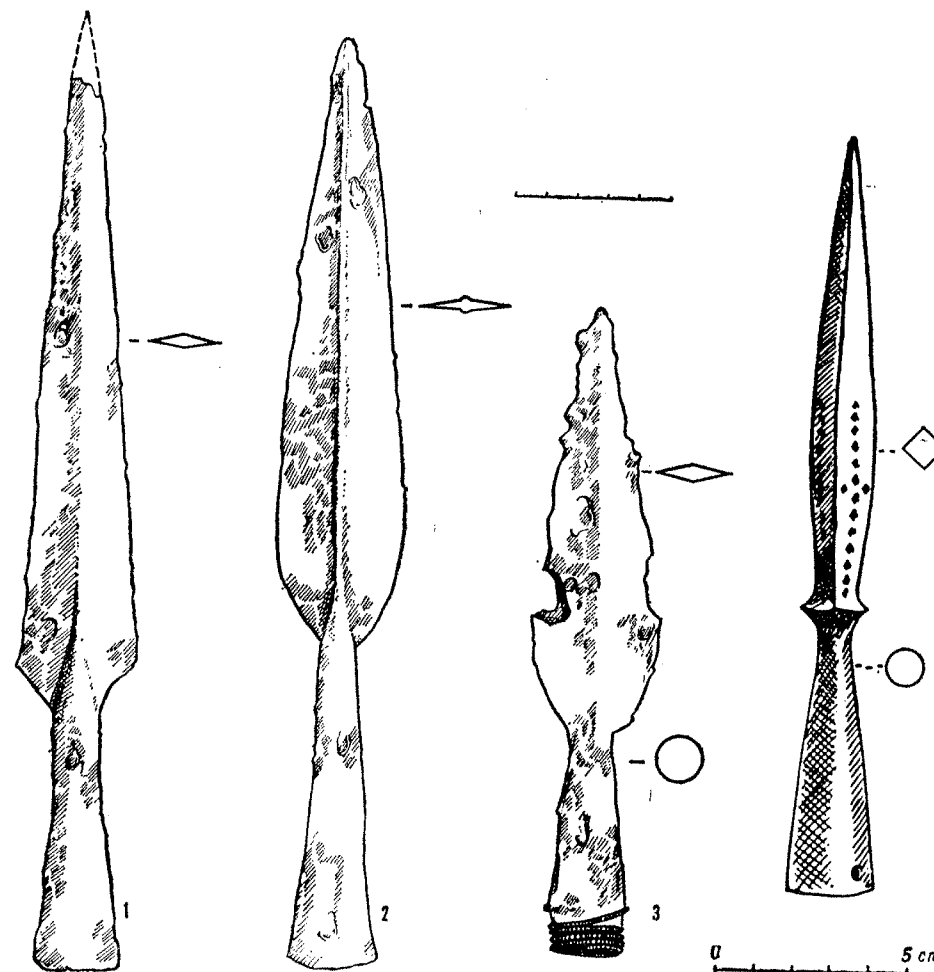
Labai negausūs įmoviniai ietigaliai, kuriems būdinga ilga ir gana plati iššesto trikampio formos su ryškia briauna per vidurį plunksna ir trumpa tarsi įsprausta įmova⁴⁷. Vidutinis jų dydis — 28—30 cm (4 pav., 1). Ryškiausi šios ietigalių formos pavyzdžiai rasti Palangoje kape Nr. 250 ir Siraičiuose (Telšių raj.)⁴⁸. Būdingiausi jie irgi Šiaurės Europai. Jų labai puošni įmova. Suomijoje šių ietigalių rasta apie 70 egzempliorių, daugiau kaip trečdalis — sidabru puoštomis įmovomis. Čia jie, kaip ir Norvegijoje, datuojami X ir XI amžiumi⁴⁹. Lietuvoje rasti šios grupės ietigaliai pagal kitus drauge aptiktus radinius turėtų būti datuojami ne anksčiau kaip XI m. e. amžiumi. Greičiausiai jie pagaminti pagal skandinaviškuosius pavyzdžius. Nė vienas jų nepuoštas sidabru. Taip pat XI a. datuoja ir A. Nadolskis surastus Lenkijoje⁵⁰.

Labai artimi aptartiesiems yra ietigaliai įsprausta įmova ir užapvalinta prie įmovos gana plokščia plunksna su ryškia briauna išilgai jos (4 pav., 2). Tai neabejotinai skandinaviška ietigalių forma, išbaigta, puošniomis sidabru klotomis įmovomis⁵¹. Suomijoje jų rasta 15 egzempliorių, du iš jų ornamentuotomis įmovomis⁵². Lietuvoje šių ietigalių težinomi pavieniai egzemplioriai iš pačių vakarinių rajonų (Palanga, k. Nr. 168, Stragnai). Datuoti jie XI amžiumi.

Minėtini trumpi ietigaliai plačia prailgintos širdies formos plunksna. Vidutinis jų ilgis — 18—20 cm (4 pav., 3). Jų pramušimo galia negalėjo būti labai didelė, tačiau priešas tokia ietimi būdavo smarkiai sužeidžiamas. Ietys plačiomis ir trumpomis viršūnėmis tiko kovai, kai priešas neturėjo šarvų⁵³. Šios grupės ietigalių daugiausia rasta Palangos kapinyne (kapai Nr. 138, 139, 195, 236, 330 ir kt.). Kai kurių jų (kape Nr. 139) įmovos puoštos žalvarinėmis įvijomis. Labiausiai vartoti XI amžiuje. Tuo pačiu amžiumi datuoja ir A. Nadolskis analogiškus ietigalius, rastus Lenkijoje⁵⁴.

Bene patys vėlyviausi nagrinėjamojo laikotarpio ietigaliai būtų su siaura rombinės formos skersiniame pjūvyje plunksna ir plačia įmova. Būdingiausias egzempliorius rastas Laiviuose: ryškių briaunų, tarsi žie-

do formos sustorėjimu įmovos ir plunksnos sandūroje, pagamintas iš grynno plieno, visos keturios jo plunksnos briaunos puoštos įmuštų rombėlių eilėmis (5 pav.). Kitas panašios formos ietigalis aptiktas Vilniuje, Žemutinės pilies teritorijoje. Jis dar platesne įmova ir ryškesniu žiedu. Matyt,

4 pav. Retesni įmovinių ietigalių tipai, rasti Palangoje

5 pav. Ietigalis rombine plunksna ir plačia įmova (Laiviai, k. Nr. 196)

tokie ietigaliai būdavo užmaunami ant storų kotų. Greičiausiai jie skirti tvirtai dangai pramušti. Sprendžiant pagal Laivių ir Vilniaus Žemutinės pilies teritorijoje rastus ietigalius, jie gana gerai datuojami XI—XIII amžiumi.

Tam pačiam pogrupiui reikėtų skirti ietigalius siaura rombine plunksna, be jokio pastorinimo ar žiedo tarp plunksnos ir įmovos. Jų įmova tolygiai plėtėja. Sprendžiant iš plunksnos siaurumo ir rombiškumo, jie turėjo būti naudojami tam pačiam tikslui. Tai gana reta ietigalių forma, daugiausia žinoma iš pačių vakarinių Lietuvos rajonų. Ietigalių dydis gana įvairus — nuo 14 iki 25 cm. Ilgesniems ietigaliams būdingos kiek ilgesnės įmovos (Palanga, k. Nr. 36, 254). Šio varianto ietigalių datavimui duomenų duoda Siraičiuose (Džiugo kapinyne) kape Nr. 1 rastas ietigalis⁵⁵ ir ietigaliai, aptikti Palangos kapinyne drauge su kitais XI—XII a. būdingais radiniais.

Peržvelgtos ietigalių grupės rodo, jog ietis yra buvusi svarbiausias kiekvieno kario ginklas. Rašytiniuose šaltiniuose ypač pabrėžiama ieties reikšmė. H. Latvis, aprašydamas Livonijos ordino kovas su pagonimis, taip apibūdina pastarųjų kovos taktiką: „Bėgo dideliu būriu priešais krikščionis ir mėtė į juos ietis lyg staigų lietu“⁵⁶.

Matėme, kad iečių būta labai įvairių, su skirtingomis viršūnėmis. Nagrinėjamojo laikotarpio pradžioje dar tebevartoti įtveriamieji antgaliai su lauro lapo formos plunksna, tačiau jie greit išnyko ir, matyt, dėl to, kad nepraktiškai buvo įtveriami į kotą. XI—XII a. paplinta, bet labai siauroje teritorijoje, lengvučiai žeberklinio tipo įtveriamieji ietigaliai su skirtingu įtvėrimo į kotą būdu. Plačiausiai buvo vartojami įmoviniai ietigaliai karklo lapo formos plunksna, įvairūs juostiniai, ištęsto trikampio formos plunksna ir kitokie. Ietys tokiomis viršūnėmis buvo universaliausias, plačiausiai visų vartotas ginklas. Jas gamino vietiniai kalviai. Šių ietigalių gamybai buvo taikyta paprasčiausia to meto technologija — geležinių plunksnų cementavimas⁵⁷. Tuo pačiu metu pasitaiko ir geresnės kokybės, taip pat retesnių formų iečių antgalių. Tai ietigaliai iš Damasko plieno. Šiuo metu jų žinoma 22 vienetai⁵⁸. Ietis su tokiomis viršūnėmis vartojo nedaugelis karių, matyt, iš labiau pasiturinčių sluoksnių. Tikriausiai jiems priklauso ir ietys su retesnių, labai dažnai ir tobulesnių formų antgaliais: siaurų ir ilgų proporcijų, su tarsi įsprausta įmova ir ypač ietigaliais su siaura rombo formos plunksna bei plačia įmova, skirtais šarvams pramušti. Šią prielaidą patvirtina jų radimo aplinkybės: dažniausiai jie aptinkami kapuose, kur gausu įkapių, drauge su tokiais išskirtiniais ginklais, kaip kalavijas, kovos kirvis bei kovos peilis.

LANKAS IR STRĖLĖ

Visai nedaug vėlesnis už ietį ginklas yra buvęs lankas ir strėlė. Jį vartojo visos Europos gyventojai nuo vidurinio akmens amžiaus iki geležies amžiaus pabaigos, o kai kur — dar ir visą XVIII šimtmetį. Europos karuose lanką, kaip ginklą, paskutinį kartą panaudojo 1813 m. baškirai, įėję į rusų kariuomenę⁵⁹. Manoma, jog geriausi lankininkai Europoje yra buvę anglai. Iš 200 m nuotolio jie paleisdavę net 12 strėlių per minutę⁶⁰.

Lankas ir strėlė yra buvęs vienas iš pagrindinių lietuvių ginklų ankstyvojo feodalizmo laikotarpiu. Apie platų lanko panaudojimą mūšiuose

sužinome ir iš rašytinių šaltinių. Antai H. Latvis dažnai mini lankininkus: „Latviai su akmenų sviedėjais užlipo ant (tvirtovės) viršaus, strėlėmis ir ietimis daugelį užmušė“⁶¹. Aukštadvario, Bubių, Kaukų, Kumelionių, Nemenčinės, Rudaminos, Narkūnų ir kituose piliakalniuose rasta strėlių antgalių. Bet beveik neaptinkama jų laidojimo paminkluose. Strėlių antgaliai piliakalniuose yra akivaizdus kovų įrodymas. Rudaminos piliakalnyje beveik visi jie rasti aikštelėje prie pat vidinės pylimo pusės. Matyt, šaudyta į pylimo įtvirtinimus ir prie jo vidinės pusės prisišliėjusius pastatus. Reikia manyti, kad daugelį antgalių paliko priešas. Apskritai strėlių antgalių tyrinėtuose paminkluose nėra gausu. Daugiausia ir įvairiausių rasta Kaukų piliakalnyje. Matyt, čia vyko smarkūs mūšiai. Tikėtis gausių šios rūšies radinių nelabai galime, nes strėlės iš karo lauko būdavo surenkamos ir vėl panaudojamos mūšyje.

Geriausiai užsikonservavusi strėlė, rasta Vilniaus Žemutinės pilies teritorijoje, datuojama XIII—XIV amžiumi (6 pav.). Tai geležinis rombinio skersinio pjūvio 2,5 cm ilgio įtveriamasis strėlės antgalis, įstatytas į medinį kotelį. Strėlės ilgis — 36,2 cm. Nepaisant palankių gamtinių sąlygų (strėlė rasta drėgname sluoksnyje), kotelio teišlikusi tik dalis (paprastai vidutinis visos strėlės ilgis — 70—110 cm). Neišlikęs pats įlenktas kotelio galas, kur strėlė būdavo įremiama į temple.

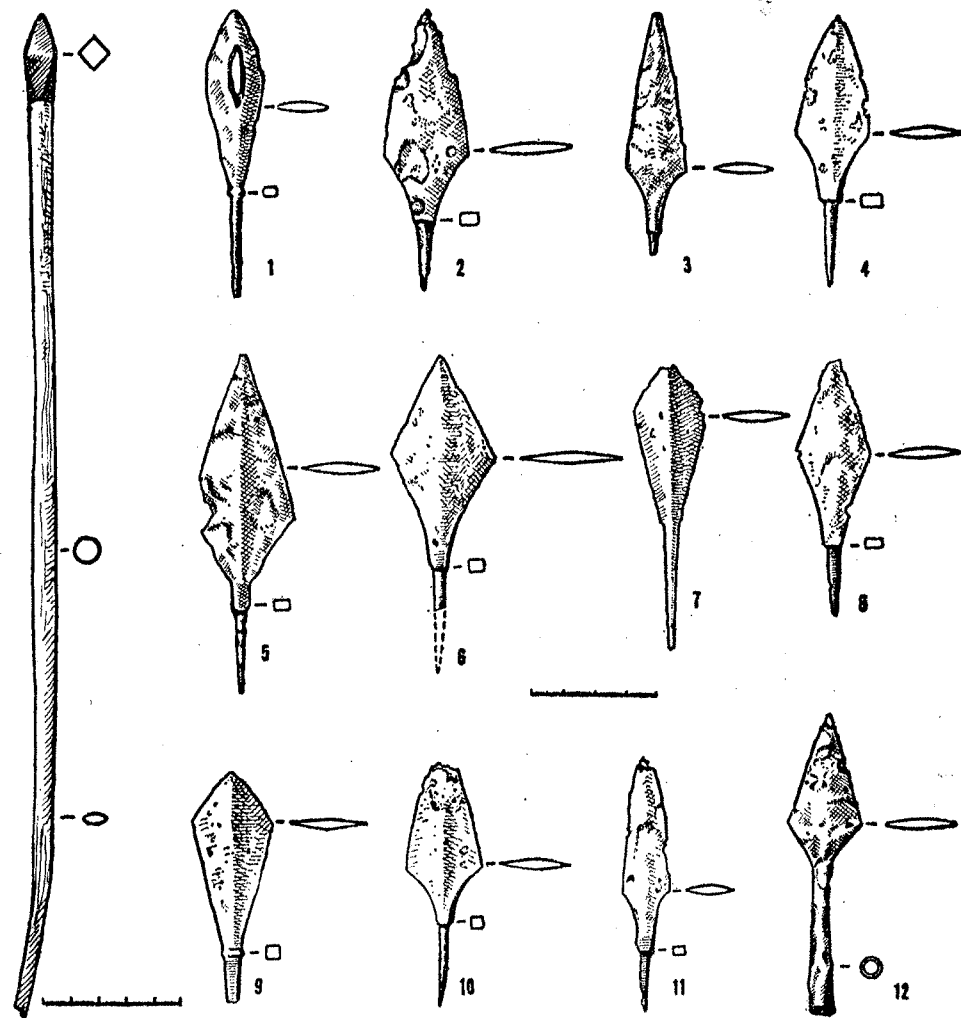
Piliakalniuose rasti geležiniai strėlių antgaliai yra labai įvairūs. Jie, kaip ir ietigaliai, skirstomi į dvi grupes: įtveriamuosius ir įmovinius.

Gausiausia grupė — *įtveriamieji strėlių antgaliai*. Šio ginklo tyrinėtojai nurodo, jog ankstyvaisiais viduramžiais tai buvo labiausiai paplitusi strėlių antgalių forma visoje dabartinėje europinėje Tarybų Sąjungos dalyje⁶². Ankstyviausi strėlių antgaliai (nagrinėjamojo laikotarpio pradžioje) yra su trisparne plunksnele (I pav.). Jie rasti Aukštadvario piliakalnyje, sluoksnyje, datuojamame ne anksčiau kaip I m. e. tūkstantmečio viduriu ir antrąja puse. Vieni jų ilgesni, siauresni, kiti — trumpesni, platesni. Pirmųjų ilgis siekia iki 7,5 cm, o pastarųjų — 5,5 cm. Tokiais strėlių antgaliais būdavo padaroma labai didelė žaizda. Ligi šiol šie strėlių antgaliai žinomi bemaž išimtinai iš Aukštadvario piliakalnio, kur jų rasta apie 30 egzempliorių. Ir tik vienas aptiktas prie Pajevonio piliakalnio esančioje gyvenvietėje. Pagal kitus drauge rastus radinius (grublėta keramika) jis datuotinas I m. e. tūkstantmečio antrąja puse⁶³. Strėlės trisparniais antgaliais visoje Rytų Europoje iš apyvartos išsina X amžiuje⁶⁴.

Atskirą pogrupį sudaro antgaliai plokščia rombine plunksna. Jų ilgis su įtveriamuoju koteliu apie 8 cm, plunksnos plotis plačiausioje vietoje — 1,5—2 cm. Būdingiausi egzemplioriai rasti Aukštadvario, Nemenčinės, Rudaminos bei Kaukų piliakalniuose (7 pav., 2—11). Yra ir iš Bubių piliakalnio, tik čia jų kiek prastesnė kokybė. Labai įvairios šių strėlių antgalių rombo formos plunksnos. A. Medvedevas išskiria net dvylika jų tipų. Ankstyviausiais (VIII—IX a.) laikomi siaura plunksnele antgaliai, kiti, jau platesne plunksnele, datuojami X—XIII amžiumi⁶⁵.

Turbūt tam pačiam pogrupiui reikėtų skirti savitą lapelio formos plunksnos su pailga iškarpele viduryje strėlės antgalį, rastą Nemenčinės piliakalnyje (7 pav., 1). Tarp lapelio ir įtveriamojo kotelio gražus

profiliavimas. Tai vienintelis ligi šiol egzempliorius, rastas pačiame piliakalnio paviršiuje ir dėl to gana tiksliai datuojamas XI—XIII amžiumi. Labai panašų strėlės antgalį, aptiktą Konskiuose (Lenkija), A. Nadolskis datuoja XI amžiumi⁶⁶.

6 pav. Strėlė su užsikonservavusiu koteliu (Vilnius, Zemutinė pilis)
7 pav. Strėlių antgaliai plokščia rombine plunksna: 1—11 — įtvėriamieji, 12 — įmovinis (1 — iš Nemenčinės piliakalnio, likusieji — iš Kaukų)

Didžiausią įtvėriamųjų strėlių antgalių pogrupį sudaro antgaliai rombine skersinio pjūvio plunksna. Jie įvairiausių formų ir dydžių (8 pav., 11). Vieni labai siauri ir liekni — 7—8 cm ilgio, 0,5—0,7 cm storio

plunksna, kiti — trumpesni, masyvesne plunksna. Vidutinis pastarųjų dydis — 5,5—6 cm, plunksnos plotis — 1 cm. Ir vieni, ir kiti randami pačiuose viršutiniuose vėlyvųjų piliakalnių sluoksniuose ir pagal tai datotini II m. e. tūkstantmečio pirmaisiais šimtmečiais. Jų aptikta Aukštadvario, Nemenčinės, Veliuonos, Apulės, Rudaminos, Kaukų, Narkūnų ir kituose piliakalniuose. Kad tokio antgalio strėlės buvo vartotos dar XIII—XIV a., rodo ir Vilniaus Zemutinės pilies teritorijoje rastoji strėlė.

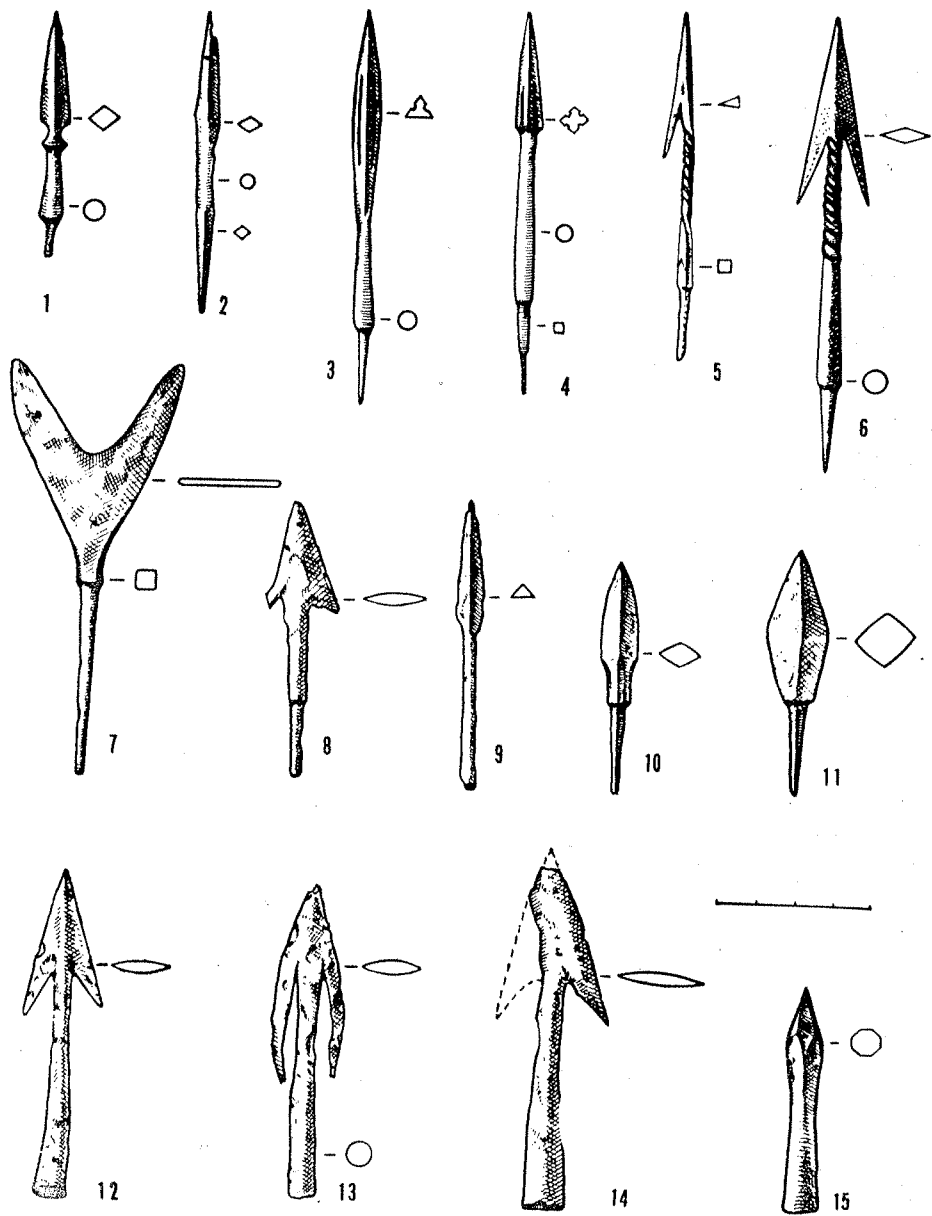
Skyrium minėtini pavieniai labai gražių išbaigtų formų strėlių antgaliai. Būdingas pavyzdys — žalvarinis strėlės antgalis, rastas Nemenčinės piliakalnyje (8 pav., 10). Jis labai grakštus, su kiek išmaugta plunksnele prie įkotės. A. Medvedevas panašius antgalius datuoja X—XIV amžiumi⁶⁷.

Negausus įtvėriamųjų strėlių antgalių pogrupis — antgaliai su užbarzdomis (8 pav., 8). Vienas kitas toks aptiktas Vėlykuškių, Nemenčinės ir Kaukų piliakalniuose. Ypač gražių formų Kaukuose rasti antgaliai: ant aukštų kotelių su specialiai užkirsta įtvėria. Kai kurie antgaliai yra tik su viena užbarzda. Kotelis prie plunksnos kartais tordiruotas (8 pav., 5, 6).

Atskiras tame pačiame piliakalnyje rastų antgalių pogrupis — įtvėriamieji siauri, ilgi, įvairiai profiliuotomis plunksnomis tobulų formų strėlių antgaliai. Jų skersinio pjūvio plunksnelės neretai trikampės, keturkampės, apvalios ar net kryželio formos (8 pav., 1—4). Strėlės tokiais antgaliais buvo labai populiarios senojoje Rusijoje ir apskritai Rytų Europoje. A. Medvedevas jų pasirodymą sieja su atsiradimu tokių apsauginių ginklų, kaip šarvai, kurių paprastos strėlės negalėjo pramušti. Šių formų antgaliai vartoti nuo X a. iki pat viduramžių pabaigos.

Dar vienas, mažiausias, įtvėriamųjų strėlių antgalių pogrupis — antgaliai dvišake plunksna (8 pav., 7). Pas mus ligi šiol jie žinomi tik iš Kaukų piliakalnio. Šie strėlių antgaliai buvo labai paplitę visoje Rytų Europoje ir visai nebūdingi Vakarų bei Centrinei Europai⁶⁸. Volkovyske tokių antgalių rasta XIII a. sluoksnyje.

Mažesnę grupę sudaro įmoviniai strėlių antgaliai. Jų formos ne tokios įvairios, kaip įtvėriamųjų. Priešingai įtvėriamiesiems, gausiausių įmovinių strėlių antgalių pogrupį sudaro įmoviniai strėlių antgaliai su užbarzdomis. Paprastai jų plunksna plokščia ir trumpa, o įmova gana ilga (8 pav., 12—14). Viso strėlės antgalio vidutinis ilgis — 8 cm, įmova — apie 5 cm. Plunksnos užbarzdos gana ilgos, smailos, kartais kiek išlenktos į vidų. Jos labai trukdė ištraukti strėlę iš sužeistos vietos. Todėl manoma, kad tokiomis strėlėmis būdavo šaudoma į priešą, neturintį apsauginių ginklų. Pagrindinis jų vartojimo laikas — X—XIII amžius. Būdingiausi jų egzemplioriai greičiausiai iš II m. e. tūkstantmečio pradžios rasti Nemenčinės, Aukštadvario, Kaukų ir Rudaminos piliakalniuose. Strėlės su tokiais antgaliais labiausiai buvo išplitusios Lenkijoje ir Centrinėje Europoje. Iš čia jas greičiausiai perėmė rytų slavai. Todėl įmovinių strėlių antgalių su užbarzdomis daugiausia randama vakariniuose senosios Rusijos rajonuose. Ypač dažna ši antgalių forma Baltarusijoje: jų aptikta Gardine, Drucke, Polocke, Naugarduke ir kitur⁶⁹.

8 pav. Įvairių tipų įtveriamieji ir įmoviniai strėlių antgaliai: (10, 11, 15 — iš Nemenčinės piliakalnio, likusieji — iš Kaukų)

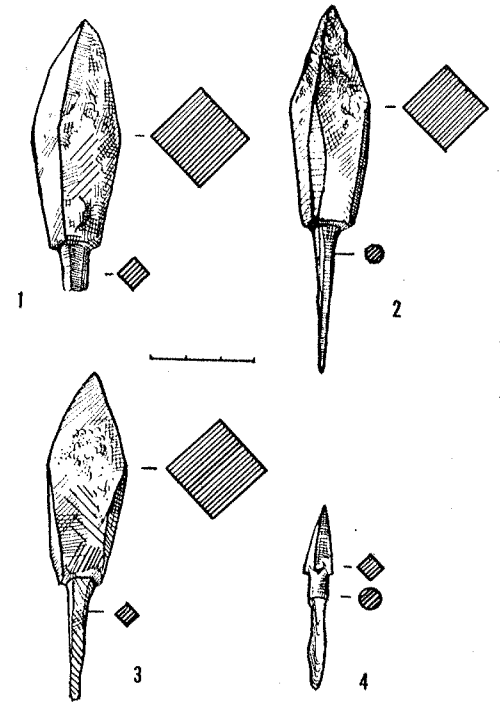
Antrasis pogrupis — įmoviniai strėlių antgaliai rombine plunksna. Jų įmova labai siaura: skersinis pjūvis — 0,8 cm. Įvairuoja pati plunksna: kartais ji kiek suploto rombo formos (Aukštadvario strėlės antgalis, VIEM, inv. Nr. 276 : 59), kartais gražiai užsibaigiančia piramidės formos viršūnėle (strėlės antgalis iš Nemenčinės, VIEM, inv. Nr. 226 : 13, pav. 8 : 15). Tačiau dažniausiai ji trumpa, masyvi, kaip antgalio iš Veliuonos piliakalnio. Šie antgaliai yra to paties meto, kaip įtveriamieji strėlių antgaliai su tokia pačia rombine plunksna.

Minėti įmoviniai strėlių antgaliai labai smaila, tarsi yla plunksna, žinomi ligi šiol tik iš Kaukų piliakalnio. Tai gana dažna strėlių antgalių forma Volkovyske, kur jie randami XI—XIII amžiaus sluoksniuose. Manoma, kad jais buvo pramušami tokie apsauginiai ginklai, kaip šarvai, šalmas ar skydas.

Kartu su lanku I tūkstantmečio pradžioje pradėtas vartoti arbaletas — patobulintas lankas su pritaisytu prie jo loveliu, iš kurio būdavo šaudoma su mechanizmo pagalba. Jo šūviai buvo daug taiklesni, greitesni, bet kur kas retesni. Arbaletas jau buvo žinomas Romos imperijoje IV a., vėliau kurį laiką šis ginklas buvo išnykęs, kol vėl pasirodė X amžiuje. Labiausiai paplitęs jis buvo XII—XIV a.⁷⁰, ypač XIII amžiuje. Sprendžiant iš Lietuvos piliakalniuose randamų arbaletinių strėlių antgalių, matyt, kad tuo laikotarpiu jo būta ir pas mus. Tačiau dar kartą derėtų pakartoti, kad strėlių antgaliai mūsų piliakalniuose dažniausiai gali būti priešų palikimas, todėl labai sunku nuspręsti, kokia jų kilmė. Vis dėlto nekyla abejonų, kad šį ginklą turėjo ir senovės lietuviai. Kiek jis buvo paplitęs, negalima tiksliai pasakyti, tačiau jo amžius apskritai buvęs gana trumpas. Jau pats faktas, jog arbaletas išnyko beveik 200 metų anksčiau negu lankas, rodo, kad šis ginklas nebuvo populiarus.

Arbaletinių strėlių antgalių Lietuvoje aptikta pačiuose vėlyvuosiuose Veliuonos, Bišpilio, Narkūnų piliakalniuose su XIV a. radiniais. Ypač daug jų rasta (apie kelis šimtus) 1965 m. tyrinėjant prie Veliuonos buvusią kryžiuočių Bajerburgo pilį. Čia jie datotini XIV a. pirmąja puse.

Arbaletiniai strėlių antgaliai išsiskiria dydžiu ir masyvumu. Jie buvo įstatomi į storesnį ir trumpesnį kotą. Pagrindinę arbaletinių strėlių ant-

9 pav. Narkūnų piliakalnyje rasti strėlių antgaliai: 1—3 — arbaletiniai, 4 — paprastas strėlės antgalis

galių dalį sudaro įtveriamieji antgaliai. Jie — rombinio skersinio pjūvio plunksna, kas būdinga, kaip matėme, ir paprasto lanko strėlių antgaliams. Tik arbaletiniai strėlių antgaliai daug didesni. Jau vien jų plunksna iki įkotės — apie 5 cm ilgio, o jos storis — daugiau kaip 2 cm (9 pav., 1—3). Kur kas retesni įmaviniai strėlių antgaliai su didelio skersmens įmova (Raguva, KVIM, 1149 : 6), o tai irgi rodo buvus storą kotą. Greitas naujo ginklo išplitimas liudija, jog nagrinėjamojo laikotarpio lietuvių apsiginklavimas nesiskyrė nuo kitų Europos kraštų.

KALAVIJAI

Naujas, tik aptariamajam laikotarpiui būdingas ginklas yra kalavijas. Pavieniai egzemplioriai (importiniai) Lietuvos archeologinėje medžiagoje žinomi iš I tūkstantmečio vidurio. Tai Krikščionyse (Lazdijų raj.)⁷¹ ir Taurapilyje (Utenos raj.)⁷² turtinguose karių kapuose rasti kalavijai. Artimoje kaimynystėje, jotvingių gyventoje teritorijoje, Švaicarijoje, Suvalkų aps. (LLR)⁷³, taip pat labai turtingame kario kape buvo rastas importinis kalavijas. Pavieniai, bet labai analogiški atvejai rodo, jog baltų gentys šį ginklą turėjo jau I m. e. tūkstantmečio viduryje. Bet tai buvo nežinomomis aplinkybėmis iš svetur įsigytas tik kai kurių to meto kilmingųjų ginklas, todėl to meto kario ginkluotėje jis didesnės reikšmės neturėjo. Nors ankstyvojo feodalizmo laikotarpiu kalavijai palyginti jau dažna kario įkapė, bet ir toliau jie buvo diduomenės atstovų ginklai. Lietuvoje ligi šiol daugiausia jie rasti tyrinėjant laidojimo paminklus. Diduma pavienių atsitiktinių radinių, be abejo, taip pat bus iš suardytų kapų. Labai vertingų duomenų davė jau mūsų minėti kapinynai, ypač Palangos kapinynas, kuriame rasta apie 30 kalavijų⁷⁴.

Kalavijai paprastai randami tik kapuose, kuriuose gausu įkapių. Jų turtingumas priklauso ne tik nuo gausumo, bet ir nuo to, iš kokios medžiagos ir kokia technika jos pagamintos. Antai Palangos kapinyne kalavijai buvo rasti tokiuose karių kapuose, kur mirusiajam buvo įdėtos dažniausiai dar dvi ietys geležinėmis viršūnėmis, du geriamieji ragai žalvariniais apkaustais, įvairūs darbo įrankiai arba jų miniatiūros, neretai žirgo aprangos reikmenys ir t. t. (k. Nr. 243 ir 245). Tuose kapuose skiriasi ir pati kario apranga, nusakanti mirusiojo socialinę padėtį.

Kad kalavijas yra buvęs turtingųjų karių žymė, išskirianti juos iš kitų karių, rodo kai kurie Gintališkės kapai su kalavijais. Į turtingą Gintališkės kapą Nr. 2, kuriame mirusysis palaidotas su tam laikotarpiui būdingomis gausiomis įkapėmis, įdėtas kalavijas drauge su geležiniu vėdukliniais ašmenimis kovos kirviu. Dar ryškesnis pavyzdys — literatūroje plačiai žinomas Laivių degintinis kapas Nr. 222⁷⁵. Paskutiniu metu tokių tyrinėtų kapų dar pagausėjo. Minėtinas Žasino kapinyno dvigubas kapas Nr. 12—13, kuriame palaidoti du vyrai. Kape Nr. 12 kario būta su brangiais drabužiais. Mirusiajam ant galvos uždėta austinė kepurė, jos pakraštys papuoštas iš plonų žalvarinių vielelių juvelyriškai supinta juoste. Drabužis sujuostas puošniu žalvariu apkaustytu diržu su ažūrine sidabro vielutėmis papuošta sagtimi. Į diržo skirstiklio grandelę įvertas

kutas, sudarytas iš 8 žalvarinių įvijų eilių, suvertų ant odinių juostelių, ir papuoštas alaviniais sidabruotais kugeliais. Ant kaklo uždėta žalvarinė vytinė antkaklė. Drabužis susegtas dviem pasaginėmis segėmis, kurių viena buvusi pasidabruota. Ant rankų užmauta po dvi apyrankes, o ant vieno piršto — žiedas. Į karstą įdėtos dvi ietys geležinėmis viršūnėmis, prie diržo prikabintas kalavijas ir kovos peilis, abu — žalvariu kaustytose makštyse. Gretimame karste palaidotas kitas vyras. Jame nerasta papuošalų, išskyrus diržą galvūgalyje, puošnumu prilygstantį diržui iš kapo Nr. 12. Šalia kojų — geležinis dalgis. Abiem mirusiesiems virš karsto galvūgalyje padėta po žirgo galvą, simbolizuojančią patį žirgą. Kitame kapo duobės gale gulėjo žirgo aprangos reikmenys. Tyrinėjusi šį kapinyną L. Vaitkunskienė mano, jog kape Nr. 12 palaidotas turtingiausias ir žymiausias kaimo bendruomenės narys, o kape Nr. 13 — jo tarnas⁷⁶.

Kalavijų padėtis kapuose gana įvairi. Geriausia ją nustatyti griautiniuose kapuose. Kalavijai daugiausia dėti prie mirusiojo kairiojo šono (Pryšmančiai, Palanga; Gintališkė, k. Nr. 10, Nikėlai, k. Nr. 2 ir kt.), rečiau — dešinėje pusėje (Palanga, k. Nr. 199). Gana dažnai jie aptinkami kiek aukščiau negu visas kapas (Gintališkė, k. Nr. 2, Laiviai, k. Nr. 195), galimas daiktas, kad per laidojimo apeigas kartais jie būdavo padedami virš karsto.

Degintiniuose kapuose kalavijas randamas įvairiai: kapo šone (Palanga, k. Nr. 167) arba išilgai uždėtas ant kapo per jo vidurį. Pastarasis kalavijo dėjimo būdas ypač būdingas degintiniams kapams, įruoštiems normalaus dydžio karstuose (Laiviai, k. Nr. 222, Girkaliai, k. Nr. 20, 21 ir kt.). Kartais, jeigu į kapą dėti du kalavijai (o tai pastebėta 1978 m. tyrinėjant Žasino kapinyną turtinguose karių kapuose Nr. 147, 148 B), jie įsmeigiami į žemę iš abiejų kapo pusių⁷⁷.

Dėl kalavijo padėties įvairumo kapuose negalima nustatyti, kaip jį kariai nešiojo. Paprastai kalavijas turėjo būti nešiojamas kairėje pusėje pritvirtintas prie diržo. (Griautiniuose kapuose tokia kalavijų padėtis dažniausia.) Šitaip, reikalui esant, jį lengviausia ištraukti. Kai kurie tyrinėtojai mano, kad kalavijai būdavo pritvirtinami prie diržo, perjuosto per petį⁷⁸, nes kapuose jie randami aukščiau juosmens. Lietuvoje to neteko pastebėti, nes, kaip matėme, kalavijas dažniausiai būdavo dedamas į kapą skyrium, greičiausiai jau per laidojimo apeigas. Kartais ir puošnūs karių diržai į kapus dėti skyrium. Daugelyje Laivių, Gintališkės, Palangos, Girkalių, Žasino karių kapų jie randami susukti šlaunų, dubens, galvūgalio ar net krūtinės srityje. Matyt, būta papročio kario aprangos reikmenis į kapą dėti skyrium.

Kalavijai aptartini dviem grupėmis. Pirmajai skirtini visi vienašmeniai, panašūs į didžiulius peilius kalavijai. Pagrindinė šios grupės kalavijų skiriamoji žymė ta, kad jų rankena be jokių specialių skersinių. Kalavijų geležtės paprastai baigiasi geležine įkote, įtveriamą į medinę rankeną (iki mūsų dienų ji išlikti negalėjo). Antroji grupė — kalavijai su specialiomis rankenomis, turėjusiomis geležinius skersinius ir buoželę, ilgesnėmis, dažniau dviašmenėmis geležtėmis.

Kalavijai su įtveriamą įkote yra dvejetainiai. Pirmasis pogrupis — kalavijai su neilga, gana masyvia vienašmene geležte, užbaigta nedidele gele-

žine įkote. Vidutinis kalavijų ilgis — 60—65 cm, geležtės plotis — apie 4,5 cm, jos skersinis pjūvis siauro aukšto trikampio formos. Paprastai šie kalavijai būdavo nešiojami medinėse žalvariu arba geležimi apkaustytose makštyse. Tai matyti iš išlikusių medžio fragmentų prie geležčių, o kartais ir didesnių pačios makštės liekanų (Palanga, k. Nr. 245) (II pav.). Dauguma tokių kalavijų rasta Lietuvos pajūrio kapinyuose — Klaipėdos (Andulių, Girkalių, Palangos), Kretingos (Kašučių, Lazdininkų, Laivių, Kiauleikių) ir Šilutės (Jurgaičių, Vilkų kampo, Nikelių) rajonuose. Vien Palangos kapinyne jų aptikta 19, Lazdininkuose — net 22 kapuose. Pö vieną kitą egzempliorių aptinkama ir kitur, vidurio ir rytų Lietuvoje. Daugiausia jie yra vietinio darbo, gaminti pagal importinių dviašmenių kalavijų, žinomų iš I tūkstantmečio vidurio, pavyzdį. Kaip minėjome, šie kalavijai primena didelį ilgą peilį. Iš pradžių tas ginklas mažai tevertotas, jo gamyba padidėja nuo VII m. e. amžiaus. Kaip rodo minėtų kapinynų medžiaga, plačiausiai šie kalavijai aptinkami VIII—IX a. kapuose⁷⁹. Būtent tais šimtmečiais dauguma jų ir datuojama. Ir tik pavienių šios formos kalavijų dar randama X a. kapuose. Chronologiškai tai patys ankstyviausi nagrinėjamojo laikotarpio kalavijai. Taigi I tūkstantmečio antroje pusėje pradėtas gaminti naujas ginklas vėliau pasidarė labai svarbus kario ginkluotėje.

Antrojo pogrupio kalavijai labai skiriasi nuo aptartųjų. Visų pirma jiems būdingos plačios ir trumpos, prie viršūnės smarkiai praplatintos geležtės (III pav.). Vidutinis geležčių ilgis — 35—40 cm, su įkote — iki 50 cm. Sprendžiant iš įkotės, šių kalavijų būta su ilgu mediniu kotu. Tai didžiulis kertamasis peilis, įgudusiose rankose pavojingas ginklas. Paplitęs jis buvo daugiausia vidurio šiaurės Lietuvoje. Be pavienių egzempliorių, rastų Pašušvyje (Kėdainių raj.) ir Smilgeluose (Pasvalio raj.), nemaža jų aptikta 1948—1949 m. tyrinėtame Linksmučių (Pakruojo raj.) kapinyne — bemaž kiekviename vyro kape; padėti jie buvo įstrižai kapą šlaunų-dubens srityje. Paskutiniu metu dvylika egzempliorių rasta Pamiškių (Pasvalio raj.) ir ypač daug Jauneikių (Joniškio raj.) kapinyne (net 30)⁸⁰. Jų padėtis kapuose visai analogiška Linksmučių kapinynui. Vakarų Lietuvoje, žemaičių gyventojų teritorijoje, terasta pavienių šio pogrupio kalavijų, geriausiai žinomų iš 1966 m. tirta Paežerio (Šilalės raj.) kapinyno⁸¹. Čia jie dėti kitaip negu vidurio šiaurės Lietuvos kapinyuose: išilgai kapą, dažniausiai dešinėje mirusiojo galvos pusėje. Dabar daug jų rasta tiksliai datuojamuose kapuose, todėl nekyla abejonių dėl šių kalavijų atsiradimo ir naudojimo laiko. Jie atsiranda jau VII m. e. a. (Paežeris), labiausiai paplinta VIII—IX m. e. amžiuje (Pailė, Linksmučiai, Valdomai, Jauneikiai ir kt.). Ir tik pavienių egzempliorių aptinkama X a. kapuose (Linksmučiai). Taigi jie yra to paties mėto, kaip ir pirmojo pogrupio kalavijai, kurių, kaip sakyta, pagrindinė paplitimo teritorija buvusi Lietuvos pajūrys. Tuo tarpu antrojo pogrupio išplatintomis viršūnės link geležtėmis kalavijai būdingiausi vidurio šiaurės Lietuvai — pietinių žiemgalių gyventai teritorijai. Tai plačiausiai paplitusi kalavijų forma Žiemgaloje ir ypač Latgaloje⁸². Labai vertingų duomenų apie jų formą ir datavimą davė Nukšų kapinyno tyrinėjimai⁸³. Šios rūšies kalavijai čia aptikti daugelyje vyrų kapų, kai kuriuose — su odinių makščių

liekanomis. Makščių siūlės vieta padengta žalvarinėmis grandelėmis, o galas apvyniotas žalvarine vielute. Čia nustatytas net šių kalavijų nešiojimo būdas: kabėjo jie prie diržo pritvirtinti trimis geležinėmis grandimis. Datuojami IX m. e. amžiumi⁸⁴.

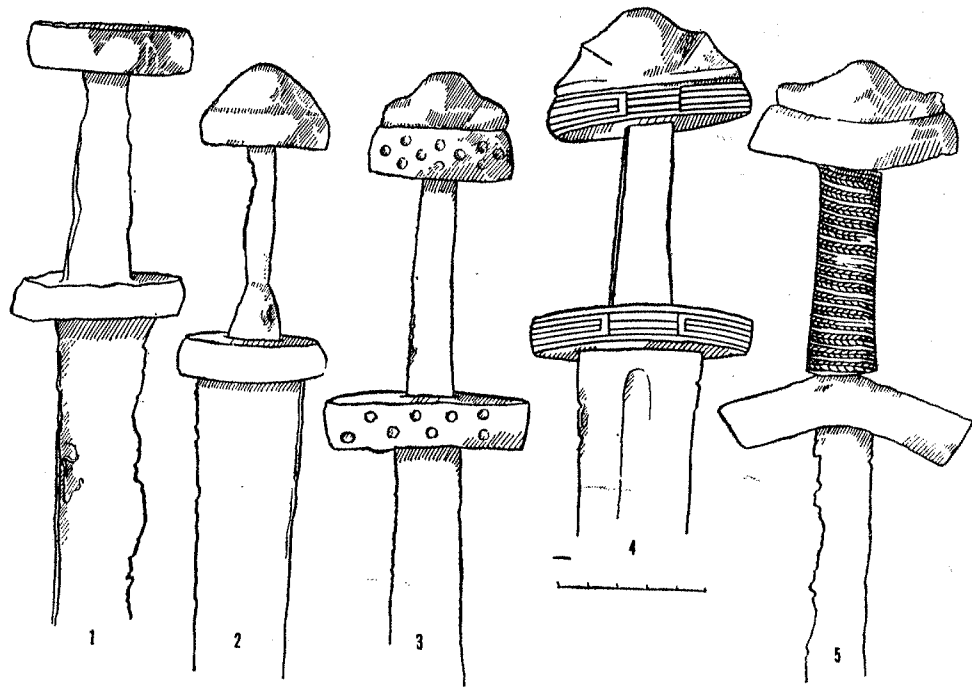
Antra gausi kalavijų grupė — *kalavijai su skersiniais rankenos srietyje*. Šios grupės kalavijai būdingi išimtinai nagrinėjamajam laikotarpiui — IX—XIII a.; aptinkami ir vėlesniais laikais. Bendros jų žymės tokios: ilgesnės, net iki 70 cm, kartais ir vienašmenės, dažniau dviašmenės geležtės su išilginiu grioveliu per vidurį; geležtė viršūnės link nežymiai siaurėja, pati viršūnė švelniai nusmailinama; vidutinis geležčių plotis — 3,5—5 cm. Skiriamoji šių kalavijų žymė yra rankena; ją sudaro laikomoji dalis, du skersiniai — apatinis ilgesnis, viršutinis trumpesnis, ir įvairių formų buoželė. Patys vėlyviausi kalavijai, datuojami XII—XIII a., dažniausiai viršutinio skersinio jau neturi, jų rankena užbaigta vien buožele. Vidutinis laikomosios dalies dydis — apie 10 cm. Ji maždaug atitinka delno plotį, kas rodo, kad kalaviju būdavo operuojama viena ranka. Šios grupės kalavijų rankenos buvusios labai įvairių formų; smulkiai juos yra suskirstęs J. Petersenas, atskirus tipus pavadindamas raidėmis⁸⁵. Dabar Lietuvos archeologinėje medžiagoje esama įvairiausių tipų, tuo metu vartotų visoje Europoje, apie 90 kalavijų, daugiausia iš pajūrio ir apskritai vakarų Lietuvos, mažiau — iš vidurio Lietuvos ir tik pavieniai egzemplioriai — iš rytų Lietuvos.

Pirmiausia reikėtų paminėti paprasčiausius kalavijus, kurių rankena užbaigta dviem tiesiais gana masyviais skersiniais: ilgesniu — rankenos apačioje prie geležtės ir kiek trumpesniu — viršuje⁸⁶ (10 pav., 1). Daugiausia jų rasta vakariniuose Lietuvos rajonuose. Šie kalavijai palyginti dar neilgi: visas jų ilgis drauge su rankena vidutiniškai 80 cm. Jų geležtės vienašmenės, labai panašios į pirmosios grupės pirmojo pogrupio kalavijų geležtes, iš kurių greičiausiai jos ir bus susiformavusios. Tokią išvadą paremtų ir aptariamų kalavijų chronologija. Daugelis tyrinėtojų šiuos su labai paprasta rankena kalavijus datuoja IX a.⁸⁷, tačiau rastieji Lietuvoje datuoti pačia IX a. pabaiga ir X amžiumi. Jie buvo paplitę Vakarų, Vidurio ir ypač Šiaurės Europoje. Daugiausia ligi šiol rasta Norvegijoje. Įdomu, kad tokia kalavijų forma visai nebūdinga Rytų Europai. Lietuva būtų tarsi pati rytinė jų išplitimo teritorija. Toks didelis minėtų kalavijų paplitimas, taip pat labai nesudėtinga forma rodytų, jog jie atsirado ne iš vieno centro, o buvo gaminti atskiruose kraštuose vietinių amatininkų. Dabar neabejojama ir pas mus rastųjų šios formos kalavijų vietine kilmę; jų gamyboje taikyta IX—X a. būdinga technologija — daugiasluoksnės „pakėtinės“ geležtės, 3 juostų suvirinimo geležtės ir geležčių cementavimas⁸⁸.

Yra ankstyvųjų, tuo pačiu šimtmečiu datuojamų vienašmenių kalavijų, užbaigtų skirtingomis, kiek sudėtingesnėmis rankenomis (10 pav., 2), su trumpesniu viršutiniu skersiniu ir nesudėtinga masyvia trikampės formos buožele⁸⁹ (rasti Laivių kape Nr. 195, Palangoje bei Upynoje). Šie pavieniai radiniai greičiausiai pas mus bus patekę iš Skandinavijos.

Kalbėdami apie pačius ankstyvuosius vienašmenius kalavijus, kiek plačiau turėtume sustoti prie vadinamųjų anteninių kalavijų. Jų visai ne-

aptikta kituose kraštuose, išskyrus kaimyninę Latviją. Tai išimtinai vietinės gamybos ginklas. Anteniniai kalavijai labai išsiskiria rankena: viršutinio skersinio galai užriesti į viršų ir užlenkti vidaus pusėn, apatinis skersinis arba tiesus, arba gana platus ir nulenktas žemyn; jo ilgis — nuo 9,5 iki 11 cm. Rankenos dydis — nuo 13 iki 15 cm. Ji medinė ir dažnai

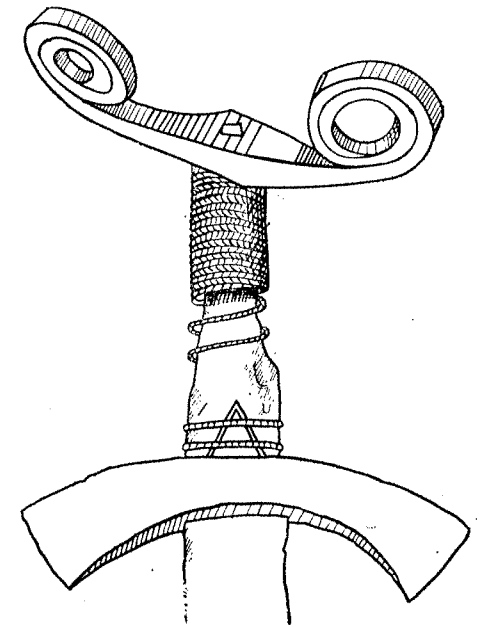
10 pav. Labiausiai paplitę kalavijų tipai su skersiniais rankenos srityje: 1 — M tipo, 2 — B tipo, 3, 4 — T tipo ir 5 — Z tipo

apsukta metaline vielute (11 pav.). Šie kalavijai paprastai vienašmeniai, siaura, 3,5 cm pločio geležte. Vidutinis viso kalavijo ilgis drauge su rankena apie 80 cm. Šios grupės kalavijų Lietuvoje žinoma per 10 egzempliorių⁹⁰. Išskiriami du jų variantai: kalavijai su tiesiu apatiniu skersiniu (Žasino kalavijas) ir kalavijai su plačiu žemyn nulenktu skersiniu (visi likusieji). Galimas daiktas, kad tarp šių variantų būtų chronologinio skirtumo. Palangos ir Girkalių kapinynų duomenimis, tiksliau datuojami antrojo varianto kalavijai, rasti XI m. e. a. pradžios kapuose. Sunku ką nors konkrečiau pasakyti dėl datavimo pirmojo anteninių kalavijų varianto, vienintelio atsitiktinai Žasine rasto kalavijo. Atsižvelgiant į tai, kad jo apatinis skersinis tiesus, galima manyti jį buvus kiek ankstyvesnį. Apskritai ir viena, ir kita anteninių kalavijų grupė negali būti labai vėlyvos dėl to, kad visų jų geležtės trumpos ir vienašmenės. Taigi ankstesnę grupę reikėtų datuoti X a. antrąja puse, o vėlesnę — XI a. pirmąja puse.

Anteniniai kalavijai randami išimtinai Lietuvos pajūryje. Trys šios rūšies kalavijų egzemplioriai žinomi iš Latvijos. Vienas jų, aptiktas atsitiktinai, be tikslesnės radimo vietos⁹¹, į literatūrą įėjo kaip būdingas rytiniams Latvijos rajonams. Kiti du kalavijai rasti vakariniuose rajonuose: vienas Veverajų kapinyne (Maduonos aps.) kape Nr. 3⁹², kitas — Bunkasmužos vietovėje (Liepojos aps.) degintiniame kape Nr. 1⁹³. Pastarasis geležtės forma, rankenos išbaigimu yra visiškai analogiškas palangiškiam kalavijui. Sprendžiant iš to, kad anteninių kalavijų daugiausia randama pačiuose vakariniuose Lietuvos ir Latvijos rajonuose, reikia manyti, kad jie yra kuršių palikimas.

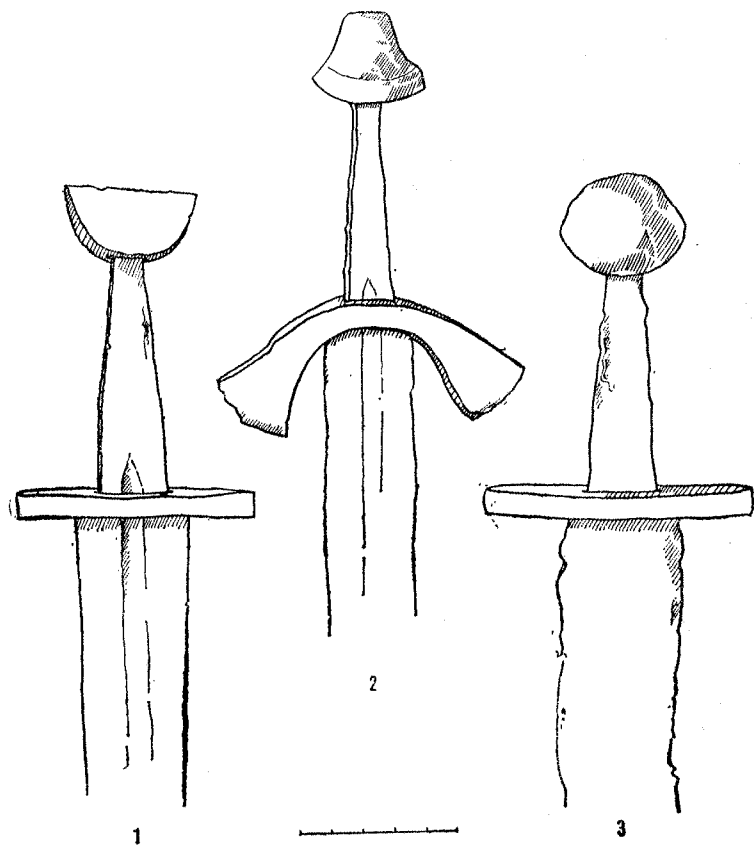
Vieną gausiausių Lietuvoje rastų kalavijų grupių sudaro T tipo (pagal J. Peterseno klasifikaciją) kalavijai, kurių abu rankenos skersiniai visiškai tiesūs arba labai nežymiai išlenkti: viršutinis kiek į viršų, apatinis — žemyn; be to, skersinių galai tarsi kiek įstrižai nukirsti iš apačios į viršų. Šių kalavijų buoželė gana aukšta; joje kartais labai ryškiai, kartais silpniau pabrėžtos dažniausiai trys, o neretai penkios ar net septynios dalys (10 pav., 3, 4). Daugiausia paplitę vakarų, vidurio ir vidurio šiaurės Lietuvoje⁹⁴. Šių kalavijų, išskyrus pavienius egzempliorius, jau dviašmenės geležtės ir labai puošnios, neretai pasidabruotos ir gausiai ornamentuotos rankenos. Skersiniai išgražinti akotėmis, susipynusiomis aštuoniukėmis ir rombais. Tokie kalavijai buvo paplitę visame Rytų Pabaltijyje. Kituose kraštuose jų težinomi pavieniai egzemplioriai, kas aiškiai rodo juos buvus vietinės kilmės. Kadangi dauguma jų rasta kapuose, jie labai tiksliai datuojami X a. pabaiga ir XI a. pirmąja puse.

Apskritai X a. ir XI a. pradžios kalavijai labai įvairūs. Ypač puošnios ir skirtingos kalavijų rankenos, įvairuoja skersiniai bei buoželės, kas ir davė pagrindą J. Petersenui atskirus tipus pavadinti vis kitomis raidėmis. Įvairavimas pastebimas ir mūsų krašte. (Bandužiuose, Klaipėdos raj.⁹⁵, Žvirblių pilkapyje⁹⁶ ir kitur rasti kalavijai.) XI a. kalavijai vis labiau skiriasi nuo IX a. ir net X a. antrosios pusės kalavijų. Pažymėtina, jog apie 1000 metų visoje Europoje kalavijai patobulinami: išlenkiami jų skersiniai, viršutinis drauge su buožele — į viršų, apatinis nulenkiamas žemyn (10 pav., 5). Nulenkimasis leido laisviau operuoti kalaviju. Tokiam

11 pav. Anteninio kalavijo rankena: tiksliai radimo vieta nežinoma (Telšių kraštotyros muziejus, inv. Nr. 2458)

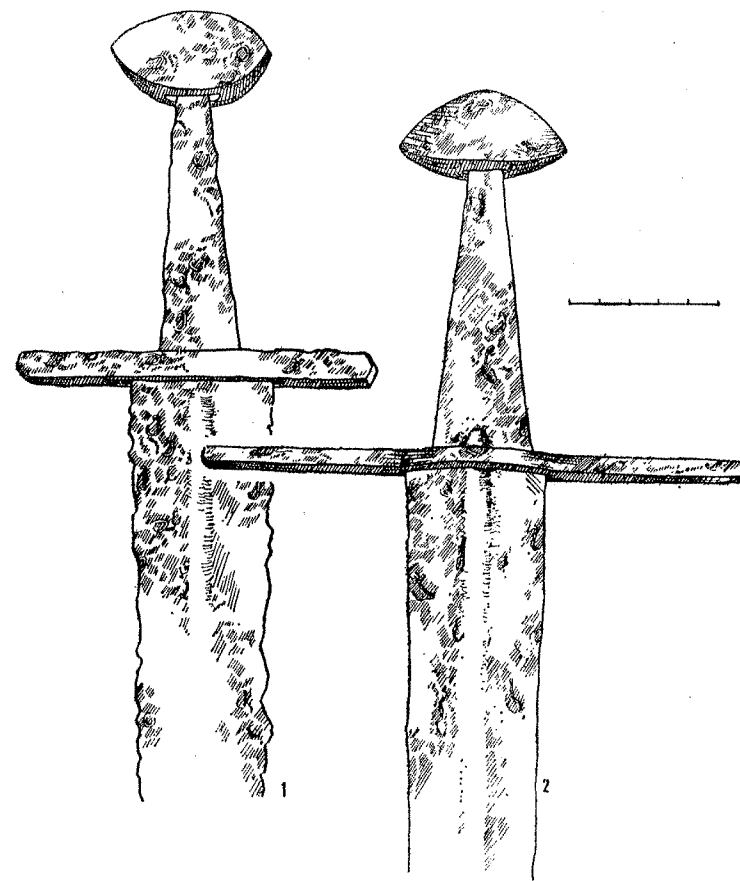
patobulinimui atsirasti didelės įtakos galėjo turėti pietų Rusijos stepių gyventojų jau anksčiau turėtas kardas⁹⁷. Patobulinimo rezultatas — nauja kalavijų forma⁹⁸. Šios formos, ypač Vakarų Europoje rastų, kalavijų dažnai puošnios rankenos. Lietuvoje rasti tokie 6 kalavijai⁹⁹ nėra puošnūs, matyt, didesnė jų dalis vietinio darbo.

12 pav. Kai kurie kalavijų tipai be viršutinio skersinio rankenos srityje: 1 — Martyniškiai, 2 — Desiukiškės, 3 — Pernarava

Be įvairiausių puošniomis rankenomis kalavijų tipų, XI a. atsiranda gana masyvių, paprastomis, be viršutinių skersinių rankenomis, užbaigiamomis įvairiausių formų buoželėmis. Tarpinės formos būty tie kalavijai, kurių buoželėje lyg ir paryškintas pagrindas, tariamas viršutinis skersinis¹⁰⁰; vėliau ir tas pabrėžimas visai išnyksta. XI ir ypač XII a. labai plačiai išplinta kalavijai ilga dviašmene geležte ir paprastesne rankena — ilgu apatiniu skersiniu, kartais tiesiu, kartais žemyn nulenktais galais, gana ilga dalimi laikymui ir įvairių formų (rutulio, pusiau apskritimo, trikampio, rombo, pusbėnulio ir kt.) buožele viršuje¹⁰¹ (12, 13 pav.). Dauguma tokių kalavijų datuojami XII—XIII amžiumi.

Iš trumpos kalavijų charakteristikos matome, jog Lietuvoje, kaip ir kituose Europos kraštuose, tuo metu buvo paplitę įvairių formų ir tipų kalavijų. Daugelis jų nukaldinti vietoje, savame krašte, dalis pateko iš svetur prekiaujant. Importuotus egzempliorius lengviausia atskirti pagal gamyklų ženklus geležtėse. Kalavijų gamyklos su užrašu „Ulfberrht“

13 pav. Be viršutinio skersinio rankenos srityje kalavijai surasti Žasino (1) ir Palangos (2) kapinynuose

lokalizuojamos Reino vidurupyje, maždaug tarp Mainco ir Bonos. Šių gamyklų produkcija visoje Europoje labiausiai buvo paplitusi IX a. pabaigoje—XI a. pradžioje. Siaurės ir Rytų Europoje taip paženklintų kalavijų daugiausia randama iš X a. vidurio ir antrosios pusės. Daug kalavijų aptinkama su „Ingelred“ įrašu. Jie datuojami X—XII amžiumi. Matyt, ši gamykla pradėjo veikti apie X a. vidurį ir savo senąjį konkurentą pergyveno apie 200 metų.

Įrašai kalavijų geležtėse rodo, jog viduramžiais Europoje yra buvę keli kalavijų gamybos centrai, stambiausi — Pareinės srityse. Juose buvo kaldinamos labai geros kokybės kalavijų geležtės¹⁰². Kitas gamybos centras — Skandinavija. Į čia iš Pareinės buvo atvežamos geriausios geležtės su „Ulfberht“ ženklu ir jų pavyzdžiu daug kalavijų gaminama iš vietinės žaliavos¹⁰³. Pagaliau trečias toks centras galėjęs būti senojoje Rusijoje¹⁰⁴.

14 pav. Kalavijo geležtėje įkaltas ženklas (Laiviai, k. Nr. 222)

Jam didelę įtaką galėjo turėti artima kaimynystė su stepių sričių klajoklių tautomis, kur ginklų kalimas buvo pasiekęs labai aukštą lygį¹⁰⁵. Tačiau suprantamas daiktas, kad dalis kalavijų geležčių jau buvo gaminta atskiruose kraštuose.

Taigi ir į Lietuvą, taip pat į kitus Rytų Pabaltijo kraštus dalis kalavijų geležčių būdavo įvežama, dalis gaminama vietoje. Pastarąjį teiginį patvirtina atlikti technologiniai tyrinėjimai¹⁰⁶. Galima nustatyti kilmę tik tų kalavijų geležčių, kuriose yra gamyklų įrašai. Latvijos TSR atlikta 53 kalavijų analizė parodė, jog iš jų 50 geležčių yra importuotos iš Frankų teritorijos¹⁰⁷. Ištyrus keliolika Lietuvoje rastų kalavijų, gauti analogiški rezultatai: 13-oje buvo vienu geriau, kitų prasčiau įskaitomi gamyklų įrašai, padaryti iš Damasko plieno, geležies, spalvotųjų metalų arba tiesiog įgraviruoti kalavijo geležtėje¹⁰⁸. Tik vienas ženklintų kalavijų, rastas Laivių degintiniame kape Nr. 222, galėjęs būti vietinės gamybos. Pagal rankenos formą jis priskirtinas labiausiai paplitusiam T tipui. Jo geležtė inkrustuota Damasko plieniu, joje įkaltas ženklas — tarsi suschematinta žmogaus figūra (14 pav.). A. Anteinai nurodo, kad kalavijų su tokiu ženklu literatūroje ligi šiol nežinoma. Jo manymu, Laivių kalavijas galėjęs būti pagamintas

vietoje, nes iš Damasko plieno vietiniai meistrai mokėjo kalti ginklus.

Išsiskiria kalavijo geležtė, atsitiktinai rasta Sargėnuose (Kau-no m.)¹⁰⁹. Kalavijas dviašmenis, 92 cm ilgio viršūnės link gerokai siaurėjančia geležtė: arčiau įkotės jos plotis 4,3 cm, prie viršūnės — tik 2 cm. Išilgai geležtės eina negilus griovelis, kurio vienoje pusėje įgraviruotos N raidės. Kita geležtės pusė ornamentuota: joje pavaizduoti stilizuoti ereliai ašmenų link nukreiptomis galvomis¹¹⁰. Ornamentuotos kalavijų geležtės žinomos ir iš Estijos teritorijos. Vienas toks kalavijas rastas Saremos saloje degintiniame Liumandos kapinyno kape¹¹¹. A. M. Talgreno nuomone, į Estiją tokie kalavijai bus patekę iš šiaurės Prancūzijos arba Pareinės sričių ir datuojami XI amžiumi¹¹². Tačiau sargėniškiui kur kas artimesnis yra Suomijoje rastas kalavijas, kurio geležtėje pavaizduoti taip pat paukščiai. E. Kivikoski šio tipo kalavijus laiko Vidurio Europos kilmės ir datuoja irgi XI amžiumi¹¹³.

Aptariant kalavijus etniniu požiūriu, svarbiau ne geležtės, kurių dalis buvusi importuota, bet galutinis kalavijų apipavidalinimas. Minėjome, daug jų būdavo užbaigiama čia pat vietoje, savame krašte. Ypač ryškus vietinis ornamentas kalavijų rankenose. Jau E. Sturmas, kalbėdamas apie kuršių kalavijus, yra nurodęs daugelį vietinių bruožų¹¹⁴. Būdingiausias, anot jo, yra įmuštos akytės sidabru klotose kalavijų rankenose arba vienas per kitą besikryžiuoją ovalai dažniausiai žalvariniuose skersiniuose. Šie motyvai ypač pastebimi vadinamuosiuose T tipo kalavijuose, labiausiai paplitusiuose, kaip sakyta, Lietuvoje ir apskritai Rytų Pabaltijyje. Be to, norėtume atkreipti dėmesį į rankenos laikomosios dalies apvyniojimą paprasta pynutės pavidalo metaline vielute. Tai ypač būdinga neabejotinai vietinės kilmės anteniniams kalavijams. Galimas daiktas, kad ateityje galima bus nustatyti tikslesnį jų gamybos centrą, kuris, kaip minėta, turėjęs būti kuršių gyventoje teritorijoje.

Be abejo, tam tikra kalavijų dalis į kraštą patekdavo jau galutinai apiforminta. Toks pavyzdys — Palangos kape Nr. 285 rasta kalavijo rankena, visa žalvarinė, labai gausiai puošta. Buoželė su pagrindu vienaalytė, atskirta tik reljefiniu ranteliu ir dviem grioveliais. Ji aukšta, su ryškiai pabrėžtomis trimis dalimis. Pagrindo galai nežymiai pakilę į viršų, o apatinis skersinis kiek palenktas žemyn. Taip pat žalvarinė yra rankenos laikomoji dalis. Visos lietos rankenos dalys ištiesai ornamentuotos. Ornamente vyrauja pynimo motyvas; jis labai ryškus buoželėje ir ypač jos pagrinde. Tai apskritai vienintelis toks egzempliorius (IV pav.).

Du analogiški kalavijai rasti Kijeve ir Karabčijeve prie Podolės Kamencio¹¹⁵. A. Kirpičnikovas, remdamasis šių kalavijų ornamentika, laiko juos pietų Rusijos kilmės ir mano, kad jie galėjo būti pagaminti net vienoje dirbtuvėje X a. pabaigoje—XI a. pirmojoje pusėje¹¹⁶. Jo nuomone, šių kalavijų gamyba turėjusi įtaką kaimyniniams kraštams XI amžiuje. Konkrečiais tokios įtakos pavyzdžiais jis nurodo Vanaj-Kustuloje (Suomija) rastą viršutinę rankenos dalį¹¹⁷ ir Užave (Latvija) rastą kalaviją¹¹⁸, kurie esą buvę pagaminti pagal pietų Rusijos kalavijus¹¹⁹. Kad šie kalavijai pietų Rusijos kilmės, pritaria ir V. Sarnovska¹²⁰. Greičiausiai ir Palangoje aptiktas kalavijas laikytinas įvežtiniu iš senosios Rusios, nes ligi šiol neturime jokių duomenų apie šios rūšies kalavijų rankenų vietinę gamybą. Kalavijas datuojamas, kaip ir Kijevo bei Karabčijevo kalavijai, XI m. e. amžiumi. Šį datavimą patikslina dar tame pačiame kape rasta plokščia juostinė plonėjančiais gyvuliniais galais apyrankė.

Labai savitas Desiukiškių (Ukmergės raj.) kalavijas (KVIM, inv. Nr. 1450). Jo plona ir siaura dviašmenė geležtė ir masyvus, smarkiai praplatintais žemyn nulenktais galais skersinis, kurio ilgis tiesia linija — net 16 cm. Buoželė labai įmantrios formos, primenanti skrybėlę (12 pav., 2). Skersinis ir buoželė puošti sidabru, tačiau raštas menkai įžiūrimas. Panašiausias į Desiukiškių kalaviją težinomas vienas kalavijas iš Florencijos¹²¹. Jį paskelbęs Fr. Lakingas nurodo, kad jo tėvyne paprastai laikoma Ispanija arba pietų Italija, tačiau, jo paties manymu, — tai Šiaurės Europai būdingas kalavijų tipas, priklausęs XIII a. pirmajai pusei. P. Paulsenas mano, kad jis turėtų būti datuojamas apie 1100 metus¹²². Desiukiškių kalavijas turėtų būti skiriamas XIII amžiui, nes vėliau kaip XII a. kalavijai mažai bepuošiami sidabru¹²³.

Taigi turime visiškai apipavidalintų įvežtų kalavijų. Kai kurie iš jų galėjo patekti iš senosios Rusijos, kiti — iš Vakarų ar Vidurio Europos ir Skandinavijos. Skandinavų kraštai buvo reikšmingas tarpininkas ginklų prekyboje. Jų pirkliai iš Pareinės sričių įsiveždavo kalavijų geležtes, čia joms būdavo pridėamos rankenos, įtaisomos makštys ir taip galutinai apipavidalinti kalavijai eksportuojami į Rytus. Mat jų apdaila Pareinės srityse buvusi brangesnė negu pačios geležtės¹²⁴. Tačiau nemažai kalavijų buvo gaminama vietoje, savaime krašte, ką rodo atlikti technologiniai geležčių tyrimai ir ypač kai kurių kalavijų apdaila.

KALAVIJŲ MAKŠTYS IR MAKŠČIŲ APKAUSTAI

Kalavijų makštys darytos iš medžio ar odos ir tvirtintos įvairiais metaliniais apkaustais. Paprastai būdavo apkaustoma pati makščių viršūnė, kartais ir pakraščiai. Kadangi nešiojant kalaviją prie diržo būdavo prikabinamos makštys, prie jų kartais yra išlikusios dirželių apkaustymų dalys. Sprendžiant iš apkaustų ir išlikusių pačių makščių fragmentų, matyti, kad vienašmenių masyvesnių kalavijų makštys buvusios medinės, grubesnės, dviašmenių ilgesnių ir siauresnių kalavijų — dažniausiai jau odinės, apkaustytos siaurais, kartais aukštais grakščiais apkaustais. Randami importuoti makščių apkaustai rodo, jog dalis kalavijų buvo įvežama makštyse, kurios turėjo atitikti kalavijo geležtės ilgį bei plotį.

Apie kalavijų makštis labai vertingų duomenų yra iš Palangos kapinyno. Antai kario kape Nr. 245 buvo aptiktas kalavijas medinėse žalvariu kaustylose gerai užsikonservavusiose makštyse: jų pakraščiai apkaustyti plona žalvarine skardele su dviem skersinėmis kilpomis prie rankenos, į kurias būdavo įveriami odiniai dirželiai¹²⁵. Dėl spalvotojo metalo taupymo viršutinėje pusėje kilpų būta žalvarinių, o apatinėje — geležinių. Pastarųjų išlikę tik pėdsakai. Makščių būta masyvių, pritaikytų ankstyviems, turintiems gana storą ir plačią geležtę, vienašmeniams kalavijams (II pav.). Analogiškų makščių liekanų rasta Nikėluose; čia jų viršūnė dar buvusi sustiprinta virvute (V pav.). Apkaustais išsiskiria makštis, kurios liekanų rasta Palangoje kape Nr. 199. Kariui į kapą įdėtas anteninis kalavijas puošniose makštyse. Pati jų viršūnė apkaustyta masyviu žalvariniu apkaustu, puoštu nesudėtingu spaustiniu raštu, kuriame vyrauja trikampio motyvas. Prie apkausto išlikę medinių makščių fragmentų. Makščių pakraščiai greičiausiai buvo apkaustyti geležimi ir dėl to sunyko. Prie makščių būta puošnių dirželių, sudarytų iš žalvarinių pailgos formos narelių, sujungtų geležinėmis grandelėmis ir odinėmis juostelėmis¹²⁶. Vieno dirželio būta ilgesnio, kito — trumpesnio. Tai bene geriausiai išlikę makščių fragmentai; jiems užsikonservuoti padėjo gausūs apkaustai. Prie kitų kalavijų tėra patys makščių viršūnių žalvariniai apkaustai. Įdomu, kad kartais apkaustų kapuose randama ir be kalavijų. Matyt, į kapą kai kada buvo dėdamos tik makštys, turėjusios simbolizuoti patį kalaviją. Tačiau, antra vertus, gana dažnai kalavijai dėti į kapus ir be jokių makščių.

Makščių apkaustus galėtume suskirstyti į dvi didesnes grupes. Pirmoji — masyvūs, 8—9 cm ilgio žalvariniai apkaustai, kiek aukštesne už

pakraščius vidurine dalimi. Charakteringas šios grupės pavyzdys — jau minėtas apkaustas iš Palangos kapo Nr. 199. Be to, jų rasta Bikavėnuose (k. Nr. 210), Žasine (k. Nr. 12), Gintališkėje (k. Nr. 8) ir kt. Jie gražiai užapvalinti ir labai kukliai ornamentuoti: ornamentas, geometrinis arba augalinis, dažniausiai aptinkamas prie apkausto pakraščio arba pačiame viršūnės gale (VI pav., a, b). Geometriiniu ornamentu puošti apkaustai yra neabejotinai vietinės kilmės. P. Paulsenas juos skiria Rytprūsių grupei ir pagal Linkūnų kapinyną, kuriame vyrauja šios formos kalavijų makščių apkaustai, datuoja X—XI amžiumi¹²⁷. Tai pačiai grupei skirtini iš Skandinavijos importuoti to paties laikotarpio makščių apkaustai, ornamentuoti pintiniu raštu. Jų rasta minėtame Bikavėnų kapinyne¹²⁸ ir Žasine¹²⁹. Šie apkaustai kiek mažesni už aukščiau aptartuosius, be to, jų vidurinė dalis gerokai aukštesnė už kraštus. Jie neabejotinai turėjo įtakos vietinių apkaustų gamybai. Reikėtų paminėti ir azūrinis apkaustus su paukščiuko siluetu viduryje. Būdingiausi jų pavyzdžiai (3 egz.) rasti Žasino kapinyne, 1 egz. — Paragaudyje (Šilalės raj.). Kai kurių tyrinėtojų jie taip pat laikomi importuoti iš Švedijos¹³⁰.

Antroji grupė — kur kas mažesni apkaustai, kuriais būdavo sustiprinama tik pati makščių viršūnė. Jiems būdingi aukšti šoniniai išsikišimai, gerai sutvirtinantys makščių siūles. Jų vidurinė angos dalis užbaigta tarsi iškarpytu trilapiu (VI pav., c). Šių apkaustų paviršius visada ornamentuotas. Ornamentą sudaro sukryžiuotų brūkšnių grupės arba išrangyti grioveliai, iš kurių sudarytos neaiškių formų figūros. Tai plačiausiai paplitusi apkaustų forma, žinoma visoje Lietuvoje, taip pat plačiai aptinkama kaimyniniuose kraštuose. Šios grupės apkaustai laikytini vėlesniais už pirmąją apkaustų grupę ir, matyt, jais buvo apkaustomos makštys, kuriose nešioti siauri dviašmeniai kalavijai. Pagrindinis jų vartojimo laikas — XII—XIII amžius.

Skyrium minėtinas sidabrinis makščių apkaustas, 1969 m. rastas Grauziuose (Kėdainių raj.). Jis — 19,5 cm ilgio, 4,5 cm pločio (VII pav.). Artimiausių jam analogijų turime iš Latvijos TSR, kur lybių teritorijoje aptikti du labai panašūs apkaustai¹³¹, ir senosios Rusijos, kur pačiame Kijeve, Desiatinos cerkvėje, rastas kiek trumpesnis tokios pat rūšies apkaustas¹³². Tat tuo tarpu žinomi 4 egzemplioriai, kurių 3 — iš Rytų Pabaltijo kraštų. Si aplinkybė buvo pagrindinis kai kurių autorių motyvas laikyti juos Rytų Pabaltijo kilmės¹³³. Tačiau, turint galvoje, kad visų jų skiriasi dydžiai ir ypač ornamentai, patikimesnė yra G. Korzuchinos nuomonė, jog kiekvienas iš rastųjų apkaustų gamintas tame krašte, kur jis aptiktas¹³⁴. Čia galima kalbėti tik apie įtakas, taip pat apie buvusius ryšius tarp nutolusių kraštų. Suprantamas daiktas, kad taip brangiai apkaustytose makštyse savo kalaviją galėjo nešioti tik to meto kuniškai.

KOVOS KIRVIAI

Kiekvienas kirvis, kaip ir peilis, reikalui esant, gali būti ginklu. Tačiau, be darbo kirvių, yra specialūs kovos kirviai, kuriuos kartais sunku atskirti nuo pirmųjų. Bet vis dėlto, nuodugniau patyrinėjus, galima iš-

skirti daugelį žymių, būdingų tik kovos kirviams. Visų pirma ginklams skiriami visi ornamentuoti, taip pat dažniausiai į abi puses paplatintais ašmenimis kirviai (tokie visai netinka darbui). Be to, jie mažesni ir lengvesni už darbo kirvius. Kovos kirvius vartojo kariai profesionalai, paprastai turtingi asmenys, pajėgę turėti specialų apsiginklavimą¹³⁵. Tai patvirtina tyrinėti laidojimo paminklai, kuriuose rasta šios rūšies ginklų. Kovos kirviai paprastai aptinkami tik labai turtinguose karių kapuose drauge su kitais brangiais ginklais, pavyzdžiui, kalavijais, ir turtinga karių apranga. Antai Gintališkėje kape Nr. 2 kovos kirvis rastas drauge su kalaviju, kurio skersiniai ir buoželė buvo puošti sidabru. Analogiškas reiškinytis pastebėtas Lavių kape Nr. 222 (16^a). Šio kario ginkluotę sudarė tokie brangūs ginklai, kaip trys ietys (viena Damasko plieno viršūne), kalavijas sidabru puošta rankena ir kovos kirvis plačiais vėduokliniais ašmenimis. Visa tai rodo, kad specialus kovos kirvis, kaip ir kalavijas, buvo to meto diduomenės ginklas.

Kitas skiriamasis kovos ir darbo kirvių bruožas — kirvio kotas; apie jį galima spręsti iš skylės skersmens dydžio. Kovos kirvių kotas paprastai būdavo plonesni ir ilgesni, nes ilgas kirvio kotas labai padidina smūgį¹³⁶. Nustatyta, kad kovos kirvių kotų ilgis buvęs 60—100 cm, tuo tarpu darbo kirvio koto ilgis ne didesnis kaip 40 cm¹³⁷. Ilgi kovos kirvių kotas pavaizduoti senosiose rusų miniatiūrose¹³⁸, taip pat plačiai žinomame kilime iš Bajo¹³⁹. Būdinga, kad kotas kirvių, kurie laikomi buvę karo vadų, — ilgesni ir plonesni negu kirvių, kurie laikomi buvę eilinių karių. Iš to galima spręsti, kad eiliniai kariai ir kovojo su paprastu darbo kirviu.

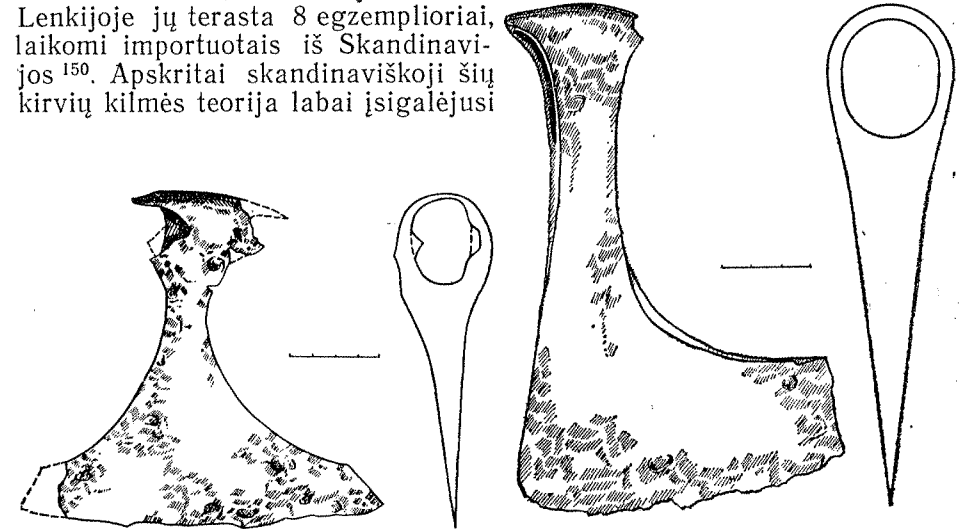
Pastebėtina dar viena kovos kirvių žymė: prie ašmenų labai dažnai pastebima skylutė. Jos paskirtis aiškinama įvairiai. A. Nadolskio nuomone, ji buvus reikalinga kirviui pakabinti ant vinies¹⁴⁰. M. Aleškovskis mano, kad jos reikėjo kirvio apvalkalui pritvirtinti¹⁴¹. Savo mintį jis remia tuo, jog daugelyje Rytų Europos pilkapių kirvių ašmenų srityje iš storo medvilninio arba vilnonio audinio rasta tokių apvalkalų liekanų. Storo audinio atspaudų liekanų pastebėta ir ant kai kurių pas mus rastų kirvių (VIEM, AR 384 : 148). Kadangi kovos kirvių ašmenys buvo ploni ir aštrūs, visai suprantamas tokio apvalkalo reikalingumas. Dar kitų tyrinėtojų nuomone, skylutės buvo reikalingos kirviui pakabinti prie balno ar prie diržo¹⁴².

Neretai kovos kirvių pentis paaukštinta ir užbaigta tarsi plaktuku. A. Nadolskis mano, kad kirvio pentimi būdavo suduodamas smarkiausias smūgis, nuo kurio kaukolė dažniausiai būdavo sutraiškoma¹⁴³. A. Arcichovskio nuomone, kovos kirvis vartotas specialiai šalmui pramušti¹⁴⁴.

A. Kirpičnikovas senosios Rusios kovos kirvius suskirsto į tris pagrindines grupes ir išskiria net aštuonis jų tipus. Suskirstymo kriterijus — ašmenų ir penties įvairavimas¹⁴⁵. Lietuvoje rastų kovos kirvių negalima įterpti į jo sudarytą tipologinę schemą, nes pas mus jie nėra nei tokie įvairūs, nei gausūs. Mūsų krašte rastuosius pabandydysime suskirstyti pagal ašmenis.

Ryškesnią grupę sudaro kovos kirviai į abi puses platėjančiais, tarsi vėduoklės formos ašmenimis. Nepaisant plačių ašmenų, kirviai ploni ir palyginti lengvi, prie penties smarkiai įsmaugti. Tokių kirvių ir pentis

lengva, kartais su atsparnėmis, kartais be jų. Vidutinis kirvių dydis toks: ašmenų plotis — 16—20 cm, kirvių aukštis — 15—16 cm. Lietuvoje šios grupės kirvių daugiausia žinoma iš pajūrio: charakteringiausi iš jų aptikti Lavių, Gintališkės, Girkalių, Palangos ir kt. kapinyuose¹⁴⁶. Latvijoje jie būdingiausi Kuršui¹⁴⁷. Šio tipo kirviai paplitę visoje Siaurės Europoje. Suomijoje jų rasta net 70 egzempliorių¹⁴⁸. Plačiai jie aptinkami ir šiauriniuose Rusijos rajonuose¹⁴⁹. Lenkijoje jų terasta 8 egzemplioriai, laikomi importuotais iš Skandinavijos¹⁵⁰. Apskritai skandinaviškoji šių kirvių kilmės teorija labai įsigalėjusi

15 pav. Geležinis kovos kirvis vėduokliniais ašmenimis (Girkaliai)

16 pav. Geležinis kovos kirvis su patemptais koto link ašmenimis (Lingių ferma)

archeologinėje literatūroje. Tai ypač liečia Rytų Pabaltijyje randamus kirvius¹⁵¹.

Paskutiniuoju metu, sukopus daugiau medžiagos, apie šių kirvių kilmę sprendžiama labiau diferencijuotai. Lietuvoje išskiriami du jų variantai: vieni kirviai kiek masyvesni ir visai be atsparnių penties viršuje, priešingai, tik su nedidelėmis šoninėmis atkraštėmis; jų ašmenys ryškiai užbrėžti (Lavių, k. Nr. 222, Klaišiai)¹⁵²; šios formos kirviai panašiausi į Siaurės Europoje randamus kirvius ir dėl to gali būti įvežtiniai. Kiti šios grupės kirviai kiek kitokie: jie ne tik su šoninėmis atkraštėmis, bet ir su didžiulėmis atsparnėmis penties viršuje (15 pav.). Kad ir plačių ašmenų ir ilgo liemens, jie palyginti lengvi. Labai dažnai ornamentuoti įmuštų trikampių su trimis iškiliais taškučiais viduryje eilėmis, einančiomis kirvio liemens pakraščiais. Pastarieji kirviai yra vietinės kilmės. Kaip teisingai nurodo P. Paulsenas, kirvių penčių užbaigimas atsparnėmis būdinga baltiškųjų kovos kirvių žymė¹⁵³.

Šie kovos kirviai gana tiksliai datuojami XI amžiumi. Tuo šimtmečiu juos datuoja ir kaimyninių kraštų archeologai¹⁵⁴. Manoma, kad patys seniausi šios grupės kirviai pasirodė ne anksčiau kaip apie 1000 metus,

vartoti dar ir vėlesniais laikais¹⁵⁵. Kiek ankstesniu laikotarpiu datuojami šios grupės kirviai iš šiaurinių Rusijos rajonų: čia jie atsirado X a., plačiai vartoti XI, o dalis siekia net XII amžių¹⁵⁶.

Antrą grupę sudaro kovos kirviai siaurais, koto link ištemptais ašmenimis. Jų yra siauras, ilgas liemuo (16 pav.). Paminėtini tokie kirviai, rasti Aukštuoliuose (Kėdainių raj.), Lingių fermoje (Šilalės raj.), Palangoje degintiniame kape Nr. 340, Žvirblių pilkapiuose¹⁵⁷ ir kt. Žvirblių kirvio penties viršuje yra nežymus tarsi plaktukas pastorinimas, skylės šonuose — mažytės atkraštės. Panašių kirvių turime iš Lenkijos, kur A. Nadolskis juos skiria III tipui ir datuoja XI amžiumi¹⁵⁸. Maždaug to šimtmečio yra ir Žvirblių kirvis.

Apskritai kirviai siaurais koto link ištemptais ašmenimis datuojami pačia II tūkstantmečio pradžia. Pvz., M. Aleškovskis senojoje Rusijoje rastus šio tipo kirvius (jo išskirtas Z tipas) datuoja XI—XII amžiais¹⁵⁹. Beveik tą datą nurodo ir A. Kirpičnikovas; pagal penties formą jis išskiria net tris šių kirvių tipus¹⁶⁰. Palangoje degintiniame kape Nr. 340 aptiktas kirvis rodo, jog ir Lietuvoje šios formos kirviai plačiausiai turėjo būti vartoti XI—XII amžiuje. Labiausiai buvo paplitę senojoje Rusijoje, vakarinių slavų ir Rytų Pabaltijo kraštuose. Jų visai neaptinkama Skandinavijoje, ir dėl to niekam nekyla abejonių dėl jų vietinės kilmės. Matyt, kiekvieniame krašte juos nukaldavo savi amatininkai.

Trečią grupę sudaro kovos kirviai, kurių forma labiausiai panaši į darbo kirvius: trumpi ir platūs ašmenys, gana masyvi pentis, kartais su atsparnėmis, kartais be jų. Charakteringiausias Lietuvoje šio tipo pavyzdys, plačiai aprašytas literatūroje, rastas Laiviuose (Kretingos raj.) degintiniame kape Nr. 195¹⁶¹. Tai palyginti nedidelis kirvis — 15,2 cm dydžio, 10,2 cm pločio ašmenimis, liemuo trumpas, labai stipri pentis su atsparnėmis ir atkraštėmis šonuose. Jo paviršius buvęs padengtas žalvariu, liemens pakraščiai puošti smulkių trikampių eilėmis, o palei ašmenis — stambesnių trikampių su trimis taškučiais viduryje eile. Kiti šiai grupei skirtini kovos kirviai, rasti Lietuvoje, yra be atsparnių. Nuo darbo kirvių jie skiriasi plonu liemeniu, dydžiu ir išbaigta forma. Jų aptikta Lingių fermoje (Šilalės raj.), Pavirvytėje (Guduose) degintiniame kape Nr. 71 ir ypač Žasino kapinyne kapuose Nr. 148 B ir 178. Į karių kapą Nr. 148 B kirvis buvo įdėtas drauge su dviem kalavijais. O kario kape Nr. 178 buvo rasti net trys kovos kirviai. Visi jie nedideli — 10—11 cm aukščio, jų ašmenys 7 cm pločio. Iš kitų šio kario įkapių minėtinas ietigalis siaura ilgo ištęsto trikampo formos plunksna, žalvarinė pasaginė segė pastorintais ir paplatintais galais, geležinis skiltuvas ir kt.¹⁶². Pavieniai šitos grupės kirvių egzemplioriai žinomi ir iš rytų Lietuvos pilkapių (Žvirbliai)¹⁶³.

Šitos grupės kovos kirviai rasti tiksliai datuojamuose kapuose drauge su XI—XII a. įkapėmis. Panašiai jie datuojami Lenkijoje¹⁶⁴ ir senojoje Rusijoje¹⁶⁵, kur jų aptikta labai daug. Čia jie buvo vartojami nuo X a. pabaigos iki XIII amžiaus. Sprendžiant iš tokių kovos kirvių paplitimo, matyt, kad jų daugiau būta Rytų Europoje. Gana dažni jie ir Rytų Pabaltijyje — Rytprūsioje, Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje¹⁶⁶.

Pagaliau minėtini siauraašmeniai pentiniai kovos kirviai, kuriuos sunaikiausia atskirti nuo darbo kirvių. Neabejotinai kovos kirviai yra ornamen-

tuotieji ir kirviai su atsparnėmis bei atkraštėmis penties srityje. Atkraštės, kaip žinome, yra viena iš siauraašmeninių pentinių kovos kirvių žymių. Taigi šios rūšies kovos kirvių jau būta I m. e. tūkstantmečio viduryje. Antai, tiriant Taurapilio pilkapius (Utenos raj.), toks kirvis rastas V—VI m. e. a. datuojamame kario kape pilkapyje Nr. 6¹⁶⁷. Jis su plačia pentimi ir atkraštėmis iš abiejų skylės kotui pusių. Taigi šių kovos kirvių atsiradimo metas sutampa su pačių ankstyviausių importinių kalavijų pasirodymu. Kaip parodė Taurapilio pilkapių tyrinėjimai, tuo metu kovojama buvo su paprastais siauraašmeniais pentiniais darbo kirviais.

Siauraašmeniai pentiniai kovos kirviai būdingi beveik išimtinai rytų Lietuvai. Pavienių egzempliorių aptinkama ir vidurio Lietuvoje. Be to, čia jie gyvavo kur kas trumpiau kaip rytiniuose rajonuose, kur jie buvo paplitę per visą I m. e. tūkstantmečio antrąją pusę ir net II tūkstantmečio pradžioje. Nagrinėjamajam laikotarpiui priklauso keli kovos kirviai iš nežinomų radimo vietų. Jie yra Istorijos ir etnografijos muziejuje Vilniuje (VIEM, AR 384 : 148, 151, 159 ir kt.). Visi jie siaurų ašmenų, ilgo liemens (vidutinis kirvio dydis 20—23 cm), pakraščiais puošti įmušti taškučių ar įkartelių eilėmis¹⁶⁸. Labai dažnai ploniausioje liemens dalyje ornamentuojami skersinių rantelių grupėmis, kaip, pvz., kirvis iš Dūkšto¹⁶⁹. Tačiau kiti kirviai, rasti rytų Lietuvos pilkapiuose, karių kapuose (Pamūsys, Varėnos raj., Žvirbliai ir kt.), niekuo nesiskiria nuo darbo kirvių. Iš kaimyninių kraštų siauraašmeniai pentiniai kovos kirviai plačiausiai buvo paplitę Latvijoje (Latgaloje). Labai vertingų duomenų šiuo klausimu davė didžiulio Nukšų kapinyno tyrinėjimai¹⁷⁰. Iš 80 kirvių, rastų Nukšų kapinyne, 62 yra siauraašmeniai pentiniai. Prie kai kurių išlikę palyginti ploni mediniai kotai, ištisai apvynioti žalvarine juoste¹⁷¹. Nukšų kapinyno pentiniai siauraašmeniai kirviai būdingiausi IX, iš dalies X a. kapams, o vėlesniu laikotarpiu jau ir čia pradeda įsivyrėti kirviai plačiais ašmenimis. Analogiškas reiškinys pastebimas ir rytų Lietuvos pilkapiuose. Juose plačiaašmeninių pentinių darbo kirvių daugiausia randama X—XI amžiuje. Siauraašmeniai pentiniai kovos kirviai dar naudoti XI, iš dalies net XII amžiuje. Tai patvirtina ir Lenkijoje rastieji labai panašios formos kirviai, kuriuos A. Nadolskis priskiria IV tipui. Kai kurie jo minimi kirviai (Lenkijoje jų rasta 18 egzempliorių) rasti kapuose, todėl gali būti tiksliai datuojami X—XII amžiumi¹⁷². Tuo pačiu laikotarpiu jie datuojami ir iš senosios Rusijos žemių¹⁷³.

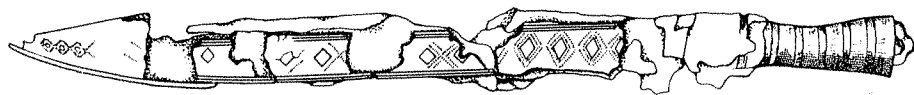
KOVOS PEILIAI

Tik nagrinėjamojo laikotarpio yra tokia nauja ginklų rūšis, kaip kovos peilis. Peiliu galima ir pulti, ir gintis. Kovos peiliais paprastai laikomi tik tokie, kurių geležtė ne trumpesnė kaip 20 cm. Archeologinėje literatūroje jie vadinami smogiamaisiais peiliais. Ligi šiol jų daugiausia žinoma iš Lietuvos pajūrio ir vakarinių rajonų. Rasta net šešiuose Prysmančių kapinyne kapuose, labai daug aptikta Ramučiuose, Anduliuose (Klaipėdos raj.), Laiviuose, Palangoje, Gintališkėje, Girkaliuose, Upynoje, Žasine ir kitur¹⁷⁴. Kiek plačiai vartotas šis ginklas, akivaizdžiai rodo Gintališkės kapinyno tyrinėjimai: iš vyrų 25 kapų tik 7 nerasta smogia-

mųjų peilių¹⁷⁵. Kai kuriuose kapuose (Nr. 3, 4, 8, 9, 11) įdėta net po du. Kartais abu būna prikabinėti prie to paties diržo (k. Nr. 4, 8, 11), o kartais — prie atskirų diržų (k. Nr. 9); pastaruoju atveju randami du diržai. Kovos peiliai paprastai į kapą būdavo dedami skyrium, greičiausiai jau per laidojimo apeigas, todėl jų padėtis kapuose labai įvairi. Dažniausiai būna padėti šlaunikaulių arba dubens srityje drauge su susuktu diržu, prie kurio kartais prikabinatas ir peilis (Gintališkė, kapas Nr. 2). Pasitaisko, kad diržas guli visai skyrium, net mirusiojo krūtinės srityje (Palanga, k. Nr. 254). Peilių ilgis — 30—40 cm, o su kotu — iki 50 cm. Jų siaura apie 3 cm pločio geležtė smaila viršūne. Rankena — medinė ar kaulinė, kas matyti iš išlikusių prie įkotės organinės medžiagos likučių. Antai Palangoje kape Nr. 254, nors pats peilis ir prastai išsilaikęs, beveik ištiesai išlikęs 10 cm ilgio medinis kotas.

Peiliai nešioti gausiai žalvariu kaustytose odinėse arba medinėse makštyse. Makštys ašmenų srityje būdavo apkaustomos žalvarine, dažnai dantyta ir įvairiai ornamentuota skardele (17 pav.). Ornamente vyrauja geometriniai motyvai — rombai, kryželiai, taškučiai ir ypač tuo laikotarpiu mėgstamas įmuštas trikampėlis su trimis iškiliais taškučiais viduryje. Rankenos srityje makštis turi lyg atsparnę, taip pat apkaustytą žalvariu. Jos galuose dažnai yra dvi kilpelės, į kurias būdavo įveriamas odinis dirželis. Juo peilį prikabinavo prie diržo.

Smogiamieji peiliai paprastai randami vyrų karių kapuose drauge su kitais tam laikotarpiui būdingais ginklais — ietimis, kalaviju, kovos kirviu. Tai rodo, kad juos vartojo turtingesni kariai. Tačiau peilių žalvariu kaustytose makštyse rasta ir moterų kapuose. Antai Pavirvytėje (Guduose) suardytame moters kape Nr. 24 geležinis peilis labai puošniose, ištiesai žalvariu padengtose makštyse gulėjo mirusiosios kairėje pusėje dubens srityje. Makštų ilgis — apie 20 cm. Be to, jų aptikta Palangos kapinyne mergaitės kape Nr. 37, moters kape Nr. 103 ir kt. Moterų kapuose rasti peiliai kur kas mažesni — 13—16 cm. Apskritai tokio dydžio peilių Palangoje rasta ir daugelyje vyrų, ypač paauglių, kapų. Tik vargu ar jie gali

17 pav. Kovos peilis žalvariu kaustytose makštyse (Girkaliai)

būti traktuojami kaip kovos peiliai. Čia tam tikrų analogijų galima rasti Estijoje ir Suomijoje, kur nedidelių, vadinamuosius smogiamuosius, peilius nešiojo ir vyrai, ir moterys¹⁷⁶. Estijoje jie tapo neatskiriama moters aprangos dalimi¹⁷⁷. Tačiau jau vien dėl savo dydžio ir dėl to, kad dar juos nešiojo paaugliai ir moterys, jų negalima laikyti ginklais. Esame minėję, kad pagrindinis smogiamojo peilio, kaip ginklo, kriterijus yra jų dydis. Jau A. M. Talgrenas yra pareiškęs, kad jie greičiausiai lietuviškos kilmės¹⁷⁸. Matyt, iš čia, iš vakarinių rajonų, juos perėmė ir šiauriniai kaimynai.

Dauguma kovos peilių rasta sistemingai tyrinėjant kapus, drauge su kitais tiksliai datuotais radiniais, todėl jų datavimas nekelia abejonių. Daugiausia jie vartoti X—XI amžiuje, bet aptinkami ir XII a. karių kapuose.

KITI PUOLIMO GINKLAI

Aukščiau aptartieji ginklai randami per archeologinius tyrinėjimus. Tačiau būta dar ir kitų ginklų, apie kuriuos galima spręsti iš kai kurių užuominų rašytiniuose šaltiniuose. Antai, be daugelio P. Dusburgo kronikoje išvardintųjų (skydo, kalavijo, ieties, skydelio, lanko ir strėlės), minima ir laidynė, pabrėžiant, be to, sviedžiamų akmenų jėgą¹⁷⁹. H. Latvis, aprašydamas Livonijos ordino kovas su pagonimis, mini ir akmenų svaidytojus¹⁸⁰. Todėl yra pagrindo manyti, kad laidynė neabejotinai turėjusi papildyti ginklų komplektą, juoba, kad tuo metu ji naudota ir kituose Europos kraštuose.

Laidynė buvusi dvejojpa — rankinė ir pritvirtinta prie medinio koto. Rankinę laidynę sudarė virvė arba odinis diržas. Jo viduryje iš kietos odos padaromas dubenėlio formos įlenkimas, į kurį būdavo įdedamas akmuo. Suėmus abu virvės galus ir įsukus laidynę virš galvos, o paskiau vieną galą staigiai atleidus, akmeninis šovinys skriedavo norima kryptimi. Antrojo varianto laidynė daroma visai taip pat, kaip ir pirmoji, tik pritvirtinama prie trumpo medinio koto, todėl ji turėjo didesnę įsibėgėjimo galią. Tai buvo nepasiturinčiųjų ginklas, kartais labai mokamai naudojamas: geras svaidytojas galėjo pataikyti į žmogų net iš 100 metrų¹⁸¹. Europoje šis ginklas išsilaiškė net iki XV a. imtinai.

Be laidynės, dar buvo įvairių buožių, kartais daugiakampių metalinių, užmaunamų ant medinių kotų, kitais atvejais — tiesiog medinių kuokų pastorintu galu su paviršiuje įkalinėtomis vinimis. Minėtini ir metaliniai spragilai, archeologų dažnai vadinami botkočiais. Šiuo metu Lietuvos archeologinėje medžiagoje jų žinomi 7, vieni geriau, kiti prasčiau išlikę egzemplioriai¹⁸². Visi jie iš kapinynų, kuriuose laidoti kariai su žirgais; randami paprastai prie žirgo griaučių. Tai sunkūs profiliuoti metaliniai strypai, vienas jų galas pastorintas, kitas išplotas, su skylute, į kurią paprastai buvo įveriamas grandis. Grandyje — vienas ar keli apkaustai, o kartais ir kabučiai į spiralę susuktais galais. Vidutinis strypo ilgis — 26 cm, storis — 2,8 cm. Geležiniais apkaustais kaustytos organinės šių įrankių dalys neišlikusios ir vargiai jas begalėtume rekonstruoti. Todėl dėl šių įrankių paskirties yra įvairiausių nuomonių. Kai kurie tyrinėtojai mano, kad jie tik žirgui paraginti, ypač jeigu buvo jojama be balno, kiti juos laiko veterinariniais instrumentais, o tretieji sieja su kultu¹⁸³. Tačiau kai kurie, ir turbūt ne be pagrindo, laiko juos ginklais. Metaliniai botkočiai visada randami su kariu raiteliui būdingais atributais — kovos žirgu ir ginklais. Tas reiškinys pastebėtas ne tik Lietuvoje, bet ir Šiaurės Europoje bei senojoje Rusijoje, kur jų aptikta apie 50 vietų. Atsižvelgiant į radimo aplinkybes, neabejojant galima teigti, kad tai karo žygiuose raitelių vartotas įrankis, tačiau toli gražu ne visų, o tik

kai kurių asmenų. Turint prieš akis Lietuvoje ištirtus žirgų kapus (jų esama apie tūkstantį)¹⁸⁴, metaliniai botkočiai yra labai reta ir todėl laikytina išskirtine įkape.

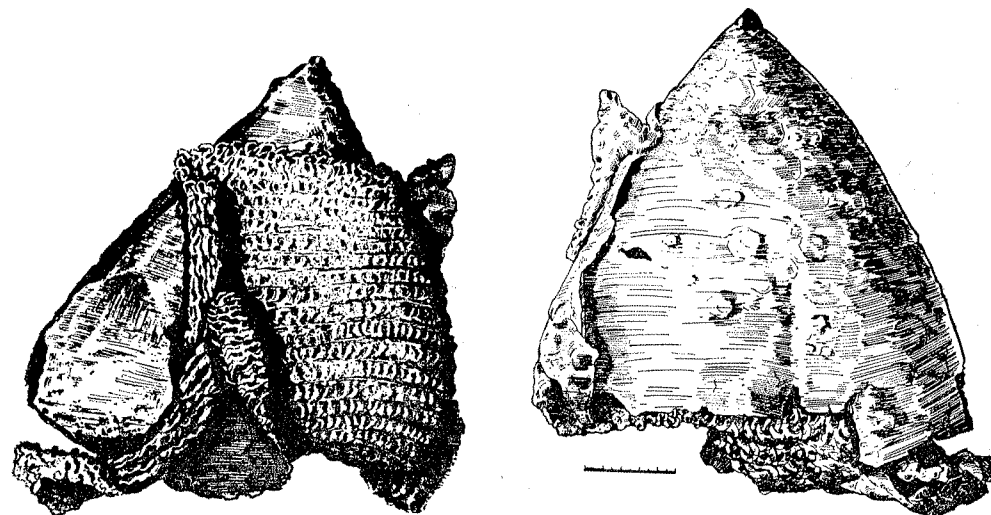
APSAUGINIAI GINKLAI

Tobulėjant ginkluotei, buvo išrasti specialūs ginklai, turintys apsaugoti karį nuo priešo smūgių. Tokie apsauginiai ginklai ir buvo skydas, šalmas bei šarvai.

Seniausių skydo liekanų Lietuvoje turime iš II m. e. amžiaus¹⁸⁵. Pats skydas yra buvęs iš organinės medžiagos, todėl iki mūsų dienų paprastai išlikę tik geležiniai antskydžiai. Daugiausia jų yra iš V—VIII m. e. a. (pavienių pasitaiko ir iš III—IV m. e. a.) karių kapų rytų Lietuvoje, mažiau — Užnemunėje, vidurio ir vakarų Lietuvoje. Iš viso rasta daugiau kaip 70 egzempliorių¹⁸⁶. Nagrinėjamojo laikotarpio paminkluose iki šiol antskydžių visai neaptikta. Iš to meto nerasta jų ir Rytprūsijoje bei kaimyninėje Lenkijoje. Vėliausi senųjų prūsų antskydžiai žinomi tik iš V m. e. amžiaus. Tiesa, jų rasta vikingų kapuose, bet iš šių radinių sunku spręsti, kokius skydus turėjo senieji prūsai¹⁸⁷. Lenkijoje tėra žinomas tik vienas tariamas šios rūšies radinys, datuojamas XII amžiumi¹⁸⁸. Taigi arba nagrinėjamoju laikotarpiu nebūta papročio dėti skydą kariui į kapą kaip kad nebuvo dedamas lankas su strėlėmis, arba skydų būta grynai iš organinės medžiagos ir dėl to jie neišliko. Archeologinėje literatūroje vyrauja antroji prielaida. Pvz., Suomijoje, kuri archeologiškai yra labai gerai ištirta ir kurioje ginklų rasta labai daug, metalinių antskydžių iš nagrinėjamojo laikotarpio aptikta tik 7. Suomų archeologės E. Kivikoski nuomone, antskydžiai buvo gaminami ne tik iš metalo, bet ir iš kitokios medžiagos, pirmiausia iš medžio¹⁸⁹. Jos pareikštą mintį patvirtintų labai plačiai žinomas radinys iš Latvijos: Tiro durpyne (Liepojos raj.) buvo aptiktas visas IX a. lobis, kurį kaip auką po sėkmingo žygio užkasęs turtingas kuršių karys¹⁹⁰. Tarp daugelio kario reikmenų buvo ir du mediniai skydai. Vienas dabar yra visiškai rekonstruotas. Jo būta apskrito, 85,5 cm skersmens, padaryto iš plonyčių 0,6 cm storio eglinių lentų, ištiesai aptraukto oda. Ypač įdomu, kad skydo umbas (antskydis) buvo taip pat medinis, forma labai panašus į IV—VII m. e. a. metalinius antskydžius¹⁹¹. Reikia manyti, kad panašių skydų greičiausiai būta ir pas mus. Latvijoje skydų liekanų rasta ir kapuose. Ypač atkreipia dėmesį spalvotos skydo liekanos Lejasdopelių (Jekabpilio raj.) pilkapyne, datuojamos XI—XII amžiumi. Aptikta jų ir piliakalniuose: Mežotnėje, Daugmalėje, Tervetėje, Talsiuose ir kitur. Daugiausia jie datuojami X—XIII amžiumi¹⁹².

Pavyzdžiai iš kaimyninių kraštų ir pats faktas, kad skydą Lietuvoje kariai turėjo jau pirmaisiais m. e. amžiais, aiškiai rodo, jog nagrinėjamoju laikotarpiu mūsų krašte jis buvo tikrai vartotas. Tai patvirtina ir kiek vėlesni rašytiniai šaltiniai. Aprašant lietuvių kovos taktiką arba pasirengimą mūšiui, tarp kitų ginklų minimi ir skydai¹⁹³. Kokia gi buvo skydo forma? Atskiruose Europos kraštuose jų būta įvairių. Kai kurie tyrinėtojai mano, kad skydo formą nulėmė kariuomenės rūšis. J. Kostševs-

kis, remdamasis Galo Anonimo aprašymu, teigia, kad Lenkijoje to meto pėstininkai vartojo ovalinės formos skydus, o raiteliai — apskritus¹⁹⁴. Sprendžiant iš senesnio laikotarpio skydų, rastų Lietuvoje bei Rytprūsijoje¹⁹⁵, greičiausiai ir nagrinėjamoju laikotarpiu jų būta dvejopų: keturkampių, užapvalintais galais ir apskritų. Tiro durpyne rastasis skydas rodo, jog plačiau vartota antroji forma.

18 pav. Kūgio formos šalmas (Pakalniškiai, k. Nr. 23)

Vienas rečiausių radinių ne tik Lietuvos, bet ir kaimyninių kraštų archeologinėje medžiagoje yra šalmas. Lietuvoje šalmų žinomi 4 egzemplioriai, penktojo teišlikusi pati viršūnėlė¹⁹⁶. Du iš jų rasti tyrinėjimų metu, du — atsitiktiniai radiniai be tikslesnės radimo vietos¹⁹⁷. Spėjama, kad vienas iš pastarųjų lyg ir buvęs iš Rusių (Kaišiadorių raj.)¹⁹⁸. Plačiausiai literatūroje skelbtas radinys yra 1963 m. Pakalniškiuose (Šakių raj.) dvigubame žirgo kape Nr. 23 rastas šalmas. Jis deformuotas (suplotas), ir dėl to sunku atkurti atskiras jo detales, tačiau bendra forma aiški (18 pav.). Jo būta geležinio, kūgio formos, viršūnė sutvirtinta nedeliu apkaustėliu, užsibaigiančiu tarsi sagute. Šalmas padarytas iš vieno geležinės skardos gabalo, apačioje sutvirtintas geležiniu lanku. Lanko pakraštys papuoštas smulkių įmuštų taškučių eile. Jis — 25 cm aukščio, jo skersmens nustatyti negalima, nes šalmas, kaip minėta, suplotas. Prie jo pakraščio iš plieninių perpintų grandelių pritvirtintas apsauginis kaklo tinklas. Apytikslis tinklo dydis toks: plotis 31 cm, ilgis 25 cm. Greičiausiai tokios pačios arba labai panašios formos šalmo viršūnė rasta tame pačiame kapinyne žirgo kape Nr. 67. Ji 5 cm aukščio ir 5 cm skersmens apačioje, užbaigta tarsi dviejų aukštų sagute. Kadangi ši viršūnė yra

buvusi kur kas didesnė negu šalmo, rasto kape Nr. 23, atrodytų, jog pats šalmas turėjęs būti sudarytas iš kelių, galbūt keturių, trapecinių dalių ir sutvirtintas tokia viršūne.

Apskritai į Pakalniškiuose rastą šalimą labai panašus Rusiuose atsitiktinai aptiktas šalmas (KVIM, inv. Nr. 569). Jis taip pat kūgio formos, padarytas iš vieno geležinės skardos gabalo, apačioje sutvirtintas 5,5 cm pločio geležiniu lanku. Lankas nukritęs, bet jo šonuose aiškiai matyti suknedijimo žymės ir išlikusios skylutės viršutinėje bei apatinėje dalyje. Viršutine dalimi jis buvo pritvirtintas prie šalmo, o apatinėje dalyje išlikusios skylutės buvo reikalingos apsauginiam kaklo tinklui prikabinti.

Sprendžiant iš Pakalniškių šalmo radimo aplinkybių ir iš to, jog šalmas labai reta įkapė, galima spręsti, kad tai būtų brangaus apsauginio ginklo, kurį turėjo tik išskirtiniai asmenys. Antra vertus, matyt, nebūta papročio laidoti mirusį su šalmu ant galvos. Į kapą jis dėtas skyriumi su kitomis brangiomis kario įkapėmis — kalaviju bei kovos žirgu. Pastebėtina, jog ir senojoje Rusijoje turtinguose karių kapuose rastieji šalmai daugiausia buvo padėti šalia kitų ginklų¹⁹⁹.

Apskritai kūgio formos šalmai yra paplitę gana didelėje Rytų Europos teritorijoje. Jų rasta senojoje Rusijoje, Lenkijoje ir buv. Rytprūsijoje. Tarybinių archeologų — A. Arcichovsko²⁰⁰, B. Ribakovo²⁰¹ ir A. Kirpčnikovo²⁰² manymu, kūgio formos šalimų, sudarytų iš keturių trapecinių dalių, gamybos centras yra buvusi senoji Rusia, iš ten jie ešą patekę ir į kaimyninius kraštus. Lenkų archeologinėje literatūroje šiuo klausimu yra dvi nuomonės. A. Nadolskis²⁰³, sekdamas Z. Bochenskiu²⁰⁴ ir V. Dzievanovskiu²⁰⁵, šios formos šalimus laiko lenkiškos kilmės: jie ešą paplito Rytų Europoje, taigi ir senojoje Rusijoje, eksportuojant lenkų amatininkų produkciją. Šios nuomonės teisingumu suabejojo V. Sarnovska²⁰⁶ ir J. Kostševskis²⁰⁷, griežtai prieš ją pasisakė ir J. Antonevičius. Polemizuodamas su A. Nadolskiu, jis visai pagrįstai įrodė, jog visi kūgio formos šalmai, nežiūrint, ar jie būtų rasti prūsų ar lenkų žemėse, yra rusiškos kilmės. Be visų mums žinomų argumentų, verta dėmesio J. Antonevičiaus pastaba, kad šalmai ir į Rytprusių teritoriją negalėjo patekti iš Lenkijos jau vien dėl to, kad Lenkija XI—XII a. prekiaavo tik su arčiau gyvenusiais galindais bei sūduviais, o su tolimąja Sambija, kurioje kaip tik rasta tų šalimų, nepalaikė jokių ryšių²⁰⁸.

Turint prieš akis visą šią polemiką, iškyla pas mus rastų šios formos šalimų kilmės klausimas. Pakalniškių ir Rusių kūgio formos šalmai turi tam tikrų bendrų bruožų su senojoje Rusijoje, Lenkijoje ir Rytprūsijoje aptiktais šalmais: visi jie kūgio formos, lygiu pakraščiu, be antnosio. Yra ir skirtumų: Lietuvoje rasti kūgio formos šalmai padaryti iš vieno geležinės skardos gabalo, o Lenkijoje, senojoje Rusijoje ir Rytprūsijoje — daugiausia iš keturių dalių. Šalmai, sudaryti iš keturių trapecinių dalių, yra kiek gaubčiau išlenkti, tuo tarpu mūsieškiai, padaryti iš vieno skardos gabalo, — griežtesnių linijų. Skirtingai užbaigta ir šalmo viršūnė: kaimyninių kraštų — tuščiavidurių vamzdeliu, mūsieškių — nedidele konuso pavidalo sagute. Ir pagaliau mūsieškiai yra be jokių pagražinimų, o rastieji minėtuose kraštuose dažnai puošti žalvariu ir net auksu.

Visa tai rodo, jog pas mus rasti kūgio formos šalmai buvo gaminti vietinių amatininkų rusiškųjų šalimų pavyzdžiu. Atskirai minėtinas paskutiniu metu rastas šalmas Pavirvytės (Gudų) kapinyne (Akmenės raj.) degintiniame kario kape Nr. 65. Jis žemesnis už Pakalniškių šalimą (19,5 cm aukščio priekinėje dalyje), pusapvalės formos, 30 cm skersmens. Jo kraštus sutvirtintas 4,5 cm pločio juostele. Tokio pat pločio juostelėmis užmaskuoti šalmo sudūrimai (siūlės). Juostelės papuoštos žalvarinėmis skardelėmis. Drauge su šalmu tame pačiame kape aptiktas vienašmenis kalavijas (jo rankena papuošta žalvariniu skersiniu ir buožele), geležinis karklo lapo formos ietigalis ir masyvi vedega²⁰⁹. Pagal drauge su šalmu rastą T tipo kalaviją šalmas tiksliai datuotas XI m. e. amžiumi. Pavirvytės (Gudų) kapinyne rastas šalmas gerokai skiriasi nuo aptartų kūgio formos šalimų. Jį galima skirti pusapvalės formos šalimų grupei, kurios tipiškas atstovas yra ketvirtasis atsitiktinai aptiktas šalmas. Jis sudarytas iš dviejų plonos geležinės skardos dalių ir apačioje sutvirtintas 5,2 m pločio lanku, viename šone suknedytu dviem kniedėmis. Šalmo skersmuo lanko srityje 21,8 cm, aukštis su lanku — 15 cm. Skardos sujungimo vietoje šalmas papuoštas trimis išilginėmis linijomis lyg maskuojančiomis sujungimą. Tokios pačios trys linijos eina statmenai kniedijimo linijai. Šitaip atsiranda kryžminis papuošimas, tarsi dalijantis šalimą į keturias dalis. Nežinia, kaip buvo užbaigta šalmo viršūnė, nes viršutinė šalmo dalis sunykusi. Sprendžiant iš šalmo lanko pakraščio, nei antnosio, nei jokio apsauginio kaklo tinklo šalmas neturėjo²¹⁰.

Pusapvalio kupolo formos šalmai su nedideliu „spygliu“ viršuje būdingiausi skandinavų kraštams. Labai plačiai literatūroje žinomas VII a. kupolo formos šalmas, rastas Vendelyje (Uplande)²¹¹. Jis — geležinis, gausiai klotas žalvariu, su būdingu Vakarų Europos šalmams antnosiu. Šalmo sudūrimai paslėpti po žalvarinėmis perkryžiuotomis juostomis, ornamentuotomis pintiniu raštu. Ši šalimų forma Šiaurės Europoje išlieka ilgą laiką, net iki „vikinginio laikotarpio“ (800—1050 m.)²¹². Atrodo, kad mūsieškiai kupolo formos šalmai buvo pagaminti Šiaurės Europos šalimų pavyzdžiu. Pagrindinė skiriamoji žymė ta, kad jie yra be antnosio.

Vadinasi, nagrinėjamoju laikotarpiu lietuviams gerai buvo žinomi ir Rytų, ir Vakarų Europoje tuo metu vartoti šalmai. Jų pavyzdžiu šį apsauginį ginklą pradėjo daryti vietiniai amatininkai. Tad čia gali būti kalbama tik apie formos perėmimą, jos pritaikymą vietos sąlygoms ir galimybes.

Lietuvoje šalmai pradėti gaminti kiek vėliau negu senojoje Rusijoje bei Vakarų Europoje. Visi minėtieji, be abejonės, jau yra iš II m. e. tūkstantmečio pradžios — XI—XII amžiaus.

Mažiausiai duomenų turime apie šarvus. Tai labai senas apsauginis ginklas, greičiausiai išrastas asirų, vartotas jau sarmatų ir dėl to palyginti anksti (X a.) žinomas senojoje Rusijoje. Apie tai aiškiai byloja tyrinėtieji Gnezdovo, Juodojo Kapo ir kiti karių kapai, kuriuose buvo rasta šarvų — palaidinės iš geležinių perpintų grandelių²¹³. Vakarų Europoje tuo metu tokių šarvų dar nebūta. Ten kariai nešiojo odinę palaidinę, padengtą metalinių vinučių galvutėmis ar kitokiais metaliniais apkaustė-

lais²¹⁴. Tik XII a. kryžiuočių kovų metu metaliniai šarvai paplito Vakaruose ir iš karto tapo riterių apsauginiu ginklu²¹⁵.

Apie šarvus Lietuvoje turime labai mažai žinių. Tiriant Žemutinės Vilniaus pilies teritoriją, XIII—XIV a. ribos sluoksnyje aptiktas nemažas gabalas odinės palaidinės, kuri turi būti laikoma šarvų liekana. Ant tokių odinių palaidinių galėjo būti uždedamas ar prie jų pritvirtinamas metalinis tinklas iš žalvarinių įvijų, sujungtų tarpusavyje grandelėmis, panašiai, kaip nurodo A. M. Talgrenas, kalbėdamas apie Estijoje vėlyvajame geležies amžiuje vartotus šarvus²¹⁶. Tačiau buvo žinomi ir šarvai — palaidinė, sudaryta iš plieninių perpintų grandelių. Tokių šarvų fragmentas pastaruoju metu rastas Kaukų piliakalnyje (VIII pav.).

Šarvus Lietuvoje mini ir kiek vėlesni rašytiniai šaltiniai. P. Dusburgas, „Prūsų žemės kronikoje“ pasakodamas, kaip Lietuvos raitelius užpuolė kryžiuočiai, rašo: ... „jie (kryžiuočiai.— R. K.) prisėlino nakties metu ir visus išžudė, pasiimdami jų šarvus, arklius ir visa kita“²¹⁷. Tas pats autorius mini, kad ir prūsai nešioję šarvus, kurie buvo imami kaip grobis: ... „nusigabeno į Redino pilį drauge su kitų prūsų arkliais, šarvais ir kitais daiktais“²¹⁸.

Be abejo, šarvai, kaip ir šalmas, buvo brangus apsauginis ginklas, kurį nešiojo tik to meto diduomenės atstovai. Dėl savo brangumo buvo labai vertinami ir greičiausiai į kapą nededami.

ISVADOS

Peržvelgus ginklų grupes, galima susidaryti tam tikrą vaizdą apie lietuvių kario apsiginklavimą IX—XIII amžiuje. Pastebimas skirtumas nagrinėjamojo laikotarpio pačios pradžios — IX a., palyginus su X—XI ir ypač XII—XIII amžiumi. Nagrinėjamojo laikotarpio pradžios ginklų asortimentas dar gerokai menkesnis negu vėlesniais šimtmečiais. Pagrindiniai to meto ginklai — ietys su įtvėrimais lauro lapo formos plunksna antgaliais bei įmoviniais karklo lapo formos plunksna ietigaliais. Kiek plačiau pradėtas vartoti kalavijas, bet jis dar trumpas, vienašmenis, be rankenos skersinių — vakariniuose Lietuvos rajonuose ir trumpas išplatintais ašmenimis prie viršūnės — vidurio Lietuvos šiaurinėje dalyje. X—XI a. ginklai labai pajvairėja, ypač iečių ir strėlių antgaliai. Tas įvairumas turėjo atitikti kovos pobūdį, prieš apsiginklavimą ir lemti kovos sėkmę. Gerėja ietigalių kokybė: kai kurie daromi iš damaskinio plieno. Imama daugiau vartoti importinių ir jų pavyzdžiu vietoje gaminti vienašmenių ir dvišmenių kalavijų su rankenos skersiniais, pradedami kalti specialūs kovos kirviai, atsiranda naujas ginklas — kovos peilis. XII—XIII a. dar labiau pajvairėja ietigalių, strėlių antgalių ir ypač kalavijų formos, plačiau pradedami naudoti tokie apsauginiai ginklai, kaip šalmas bei šarvai.

Visa tai rodo, jog to meto lietuviai turėjo visus tuomet Europoje vartotus puolamuosius ir apsauginius ginklus.

Nagrinėjamoju laikotarpiu, bent jau antroje jo pusėje, galima išskirti dvejopą — sunkųjį ir lengvąjį — apsiginklavimą. Pirmąjį sudarė šarvai, šalmas, kalavijas, skydas, ietis ir kartais kovos kirvis. Jais buvo ginkluoti kunigaikščiai, jų palyda ir apskritai diduomenės atstovai. Eilinių

karių ginklas — ietis, skydas, rečiau kalavijas, be to, lankas, mėtomosios ietys, paprasti kirviai, galimas daiktas, buožės, kovos spragilai, laidynės ir kiti iki mūsų dienų neišlikę ginklai. Tai — lengvoji ginkluotė. Daugelis tyrinėtojų vieną ar kitą apsiginklavimo būdą sieja su atskirais kariuomenės rūšimis. Manoma, kad sunkiai ginkluotieji sudarė raitelius, o lengvai — pėstininkus²¹⁹. Tačiau toks teiginys, taikytinas apskritai Europos kariuomenei, vargiai ar gali būti priimtinas to meto lietuvių kariuomenei. Tuo tarpu nėra jokių konkrečių duomenų IX—XIII a. išskirti raitųjų ir pėščiųjų Lietuvos kariuomenę. Nors visoje Europoje tuo metu svarbiausia buvo pėstininkai, Lietuvoje, sprendžiant iš gausių karių kapų su žirgais, pagrindinį vaidmenį bus vaidinę raitininkai, kurie greičiausiai ir sudarė kariuomenės branduolį. Žirgais jau nemažai jodinėta Lietuvoje pirmaisiais mūsų eros amžiais. Iš to laikotarpio yra gana daug kapų, kur drauge su šeimininku pakasti kovos žirgai. Ypač tokių kapų pagausėja I m. e. tūkstantmečio viduryje ir antroje pusėje. Ir pagaliau II tūkstantmečio pradžioje aptinkame jau išstisus karių kapus su drauge pakastais žirgais²²⁰. Minėtini ir kai kuriose Lietuvos srityse aptinkami simboliniai žirgų kapai (į kapą įdėta tik žirgo apranga arba atskiros žirgų dalys, dažniausiai galva). Visa tai rodo, kad raitininkų reikšmė nagrinėjamoju laikotarpiu labai padidėjo.

Archeologinius duomenis labai papildė rašytiniai šaltiniai. Ypač vertingų žinių duoda H. Latvio kronika, kuri ir chronologiškai yra artimiausia tiriamajam laikotarpiui. Aprašomuose lietuvių žygiuose į latvių, estų bei rusų žemes kalbama tik apie raitųjų kariuomenę²²¹.

ISNASOS

1. JAKIMOWICZ R., 1929, p. 146.
2. LR, 1876, 5018 ir kt.
3. ПСРЛ, 1908, 813.
4. VOLKAITE-KULIKAUSKIENE R., 1964, p. 197—226; VOLKAITE-KULIKAUSKIENE R., 1964a, p. 101—113; VOLKAITE-KULIKAUSKIENE, 1965, p. 59—70; ВОЛКАЙТЕ-КУЛИКАУСКЕНЕ Р., 1968, с. 475—453.
5. LAB, p. 419—434; VOLKAITE-KULIKAUSKIENE R., 1970, p. 185—259.
6. STANKUS J., 1970, p. 113—130.
7. АНТЕЙН А. К., 1961.
8. PETERSEN J., 1919.
9. NERMAN B., 1929.
10. HOFFMAN J., 1941.
11. DZIEWANOWSKI W., 1935; DZIEWANOWSKI W., 1938; NADOLSKI A., 1954.
12. BOCHENSKI Z., 1930; SOMMERFELD-SARNOWSKA W., 1938/48; SOMMERFELD-SARNOWSKA W., 1955; ZAK J., 1960.
13. KIVIKOSKI E., 1951.
14. STURMS E., 1936, p. 106—116; УРТАН В. А. 1961. АТГАЗИС М., 1964, p. 105—125.
15. ANTEINS A., 1960, p. 3—60; ANTEINS A., 1962, p. 33—45; ANTEINS A., 1964, p. 65—95; ANTEINS A., 1966, p. 111—125; ANTEINS A., 1976, p. 7—79.
16. АРЦИХОВСКИЙ А. В., 1948, с. 417—438.
17. КИРПИЧНИКОВ А. Н., 1966; КИРПИЧНИКОВ А. Н., 1971.
18. КИРПИЧНИКОВ А. Н., 1961, с. 179 и сл.; КИРПИЧНИКОВ А. Н., 1961a, с. 11—25; КИРПИЧНИКОВ А. Н., 1966a; КИРПИЧНИКОВ А. Н., 1958, с. 47—69.
19. МЕДВЕДЕВ А. Ф., 1966.
20. КОРЗУНИНА Г. Ф. 1950.
21. РАВИНОВИЧ М. Г., 1947; АЛЕШКОВСКИЙ Х. М., 1960, с. 70—90; ЧЕРНЫШЕВ Н. А. 1963.
22. DZIEWANOWSKI W., 1935, p. 77.
23. HL, p. 106.

24. DZIEWANOWSKI W., 1938, p. 30.
 25. NADOLSKI A., 1954, p. 51.
 26. LA, lent. 39.
 27. МИАЛ, I, 1957, с. 28, табл. XVII: 3, 4.
 28. КИРПИЧНИКОВ А. Н. 1966, с. 17, табл. X: 3.
 29. DZIEWANOWSKI W., 1935, p. 75.
 30. ЛМ, 1915, с. 252 и др.
 31. NADOLSKI A., 1954, p. 54—55; lent. XXIV: 1—5; jo išskirtas V tipas.
 32. FESTSCHRIFT ... 1905, lent. X: 3—6, 29, 35.
 33. ENGEL C., 1931, pav. 3: m.
 34. JAKIMOWICZ R., 1948, lent. 100: 39.
 35. КУСТИН А. Э., 1962, с. 15.
 36. KIVIKOSKI E., 1951, p. 17, lent. 101: 794—796.
 37. PETERSEN J., 1919, p. 26—28, pav. 12—13.
 38. KIVIKOSKI E., 1951, p. 17.
 39. КИРПИЧНИКОВ А. Н. 1966, 2, с. 9.
 40. ENGEL C., 1931a, p. 320.
 41. КИРПИЧНИКОВ А. Н., 1966, 2, с. 9.
 42. PETERSEN J., 1919, p. 138; čia jie skiriami K tipui.
 43. KATALOG ... in Riga, 1930, lent. 47: 8.
 44. KIVIKOSKI E., 1951, p. 18, Nr. 805—806.
 45. NADOLSKI A., 1954, p. 54, lent. XX.
 46. KIVIKOSKI E., 1951, p. 18, Nr. 807—808.
 47. PETERSEN J., 1919, p. 29, pav. 17—18; čia jie pavadinti C tipu.
 48. BUTENIENĖ E., 1959, p. 175, pav. 3.
 49. KIVIKOSKI E., 1951, p. 17.
 50. NADOLSKI A., 1954, lent. XXI: 1—5; čia jie skiriami III tipui.
 51. NERMAN B., 1929, p. 103—120.
 52. KIVIKOSKI E., 1951, p. 17.
 53. NADOLSKI A., 1954, p. 54.
 54. Ten pat.
 55. BUTENIENĖ E., 1959, p. 173, pav. 5: 2.
 56. HL, p. 91.
 57. STANKUS J., 1970, p. 127.
 58. Ten pat, p. 129. Paskutiniuоju metu jų padaugėjo.
 59. DZIEWANOWSKI W., 1935, p. 101—102.
 60. Ten pat, p. 102; NADOLSKI A., 1954, p. 63.
 61. HL, p. 85.
 62. МЕДВЕДЕВ А. Ф., 1966, с. 54.
 63. VOLKAITE-KULIKAUSKIENE R., 1970, p. 242.
 64. МЕДВЕДЕВ А. Ф., 1966, с. 58—60.
 65. Ten pat, p. 64—70.
 66. NADOLSKI A., 1954, lent. XXXI: 5.
 67. МЕДВЕДЕВ А. Ф., 1966, с. 80, 115, табл. 30: 85.
 68. ЗВЕРУГО Я. Г., 1975, с. 108.
 69. Ten pat, p. 105; be to, žr. ШТЫХОВ Г. В., 1975, с. 61, pav. 30: 12.
 70. NADOLSKI A., 1954, p. 63—65.
 71. KULIKAUSKAS P., 1956, p. 76, pav. 5.
 72. TAUTAVICIUS A., 1972, p. 40—48.
 73. ANTONIEWICZ J., OKULICZ J., KACZYNSKI M., 1958, p. 28.
 74. 1961—1962 m. kasinėjimai, radiniai — VIEM, dienoraščiai — AS.
 75. VOLKAITE-KULIKAUSKIENE R., 1970, p. 187—188.
 76. VAITKUNSKIENE L., 1978, p. 184—185.
 77. VAITKUNSKIENE L., 1980, p. 99.
 78. КИРПИЧНИКОВ А. Н. 1961, с. 182.
 79. VOLKAITE-KULIKAUSKIENE R., 1970, p. 190.
 80. LAA, 4, p. 124.
 81. Ten pat, p. 124—125.
 82. LA, p. 364, lent. 39.
 83. МИАЛ, с. 30, табл. X: 12—15.
 84. Ten pat, p. 27—30.
 85. PETERSEN J., 1919.
 86. Jie vadinami M tipo kalavijais.
 87. NADOLSKI A., 1954, p. 24; SOMMERFELD-SARNOWSKA W., 1938/48, p. 302.
 88. STANKUS J., 1970, p. 121—122.
 89. VOLKAITE-KULIKAUSKIENE R., 1964, p. 204—207 (B ir H tipo kalavijai).
 90. VOLKAITE-KULIKAUSKIENE R., 1970, p. 201, išnaša 102. Be to, dar I egz. rastas Gintališkėje (Telšių kraštotyros muziejus).
 91. LKS, 1: 5.
 92. Rygos istorijos muziejus, inv. Nr. V. 8184: 1.
 93. Rygos istorijos muziejus, inv. Nr. V. 8135: 1.
 94. Jie vadinami T tipo kalavijais. Smulkesnį jų aptarimą bei radimo vietas žr. VOLKAITE-KULIKAUSKIENE R., 1970, p. 195; be to, dar 3 egz. yra Telšių kraštotyros muziejuje (vienas rastas Gintališkėje, kiti du Varduos mst. Plungės raj., inv. Nr. 16874 ir 16103). Paskutiniuоju metu jų rasta Pavirvytės (Gudų) ka-
- pinu; žr. CHOLODINSKIENE A., 1980, p. 95—97.
 95. U tipo kalavijas, KVIM, inv. Nr. 895.
 96. V tipo kalavijas. JAKIMOWICZ R., 1948, lent. 100: 20.
 97. РЫБАКОВ Б. А., 1949, с. 40; КИРПИЧНИКОВ А. Н., 1961, с. 190.
 98. Paprastai jie vadinami Z tipo kalavijais.
 99. VOLKAITE-KULIKAUSKIENE R., 1970, p. 196.
 100. Tai būdinga X tipo kalavijams.
 101. Šie kalavijai skiriami a tipui.
 102. NADOLSKI A., 1954, p. 31.
 103. КИРПИЧНИКОВ А. Н., 1966, 1, с. 37—38.
 104. РЫБАКОВ Б. А., 1948, с. 227.
 105. NADOLSKI A., 1954, p. 31.
 106. STANKUS J., 1970, p. 113—122.
 107. ANTEINS A., 1964, p. 65—95.
 108. ANTEINS A., 1966, p. 111—125; dar du kalavijus su įrašais geležtėse paskutiniuоju metu yra paskelbęs A. Lisenka (LISENKA A., 1975, p. 183—188).
 109. Radinys KVIM, inv. Nr. 1666.
 110. SADAUSKAITE I., 1963, p. 91—97.
 111. TALLGREN A. M., 1925, p. 119, pav. 148—149.
 112. Ten pat, p. 120.
 113. KIVIKOSKI E., 1951, p. 16, pav. 786.
 114. ŠTURMS E., 1936, p. 106—116.
 115. КИРПИЧНИКОВ А. Н., 1961, с. 191—192, рис. 5 и 6.
 116. Ten pat, p. 192.
 117. KIVIKOSKI E., 1947, lent. 141, Nr. 1095.
 118. ŠTURMS E., 1936, p. 107, pav. 1.
 119. КИРПИЧНИКОВ А. Н., 1961, с. 192.
 120. SARNOWSKA W., 1955, p. 318.
 121. PAULSEN P., 1939, p. 149—150, pav. 91—92.
 122. Ten pat, p. 151.
 123. NADOLSKI A., 1954, p. 28.
 124. ZAK J., 1964, p. 299.
 125. LLM, 1966, SLP II, pav. 32—35.
 126. VOLKAITE-KULIKAUSKIENE R., 1970, pav. 4, pav. LIV.
 127. PAULSEN P., 1953, p. 87—96.
 128. МИХЕЛЬБЕРТАС М., ТАУТАВИЧЮС А., 1968, с. 264. Be to, žr. sekantį šios knygos skyrių „Prekyba“, 8 pav.
 129. VAITKUNSKIENĖS tyrinėjimais.
 130. NERMAN B., 1929, p. 96.
 131. LA, 1974, lent. 51: 11, 12.
 132. КАРГЕР М. К., 1940, с. 12—20.
 133. URBANAVICIUS V., 1970, p. 82.
134. КОРЗУХИНА Г. Ф., 1950, с. 74.
 135. NADOLSKI A., 1954, p. 38.
 136. АЛЕШКОВСКИЙ М. К., 1960, с. 74.
 137. Ten pat, p. 77.
 138. Ten pat, p. 75.
 139. PAULSEN P., 1939, p. 230, pav. 141, 142.
 140. NADOLSKI A., 1954, p. 78.
 141. АЛЕШКОВСКИЙ А. В., 1960, с. 77—78.
 142. АТGAZIS M., 1964, p. 125.
 143. NADOLSKI A., 1954, p. 114, išnaša 8.
 144. АРЦИХОВСКИЙ А. В., 1948, с. 422.
 145. КИРПИЧНИКОВ А. Н., 1966, 2, с. 29, рис. 6.
 146. Pagrindinės jų radimvietės žr. VOLKAITE-KULIKAUSKIENE R., 1970, p. 210.
 147. LKS, 1937, lent. XI: 13.
 148. KIVIKOSKI E., 1951, p. 19.
 149. АЛЕШКОВСКИЙ М. X., 1960, с. 74.
 150. NADOLSKI A., 1954, p. 43.
 151. MOORA H., 1932, p. 72.
 152. VOLKAITE-KULIKAUSKIENE R., 1964, p. 104—107, pav. 1.
 153. PAULSEN P., 1939, p. 29.
 154. NADOLSKI A., 1954, p. 43.
 155. KIVIKOSKI E., 1951, p. 19.
 156. АЛЕШКОВСКИЙ М. X., 1960, с. 74.
 157. JAKIMOWICZ R., 1948, lent. 100: 12.
 158. NADOLSKI A., 1954, p. 43, lent. XV: 1—3.
 159. АЛЕШКОВСКИЙ М. X., 1960, с. 73.
 160. КИРПИЧНИКОВ А. Н., 1966a, рис. 6.
 161. VOLKAITE-KULIKAUSKIENE R., 1970, pav. LXIII.
 162. VAITKUNSKIENE L., 1980, p. 99.
 163. JAKIMOWICZ R., 1948, lent. 100: 11.
 164. NADOLSKI A., 1954, p. 45, 46.
 165. АЛЕШКОВСКИЙ М. X., 1960, с. 73; КИРПИЧНИКОВ А. Н., 1966, 2, с. 36.
 166. PAULSEN P., 1956, p. 33.
 167. TAUTAVICIUS A., 1972, p. 40—48, pav. 7: 3.
 168. VOLKAITE-KULIKAUSKIENE R., 1964, p. 111, pav. 7: 1.
 169. LAB, 1961, p. 402, pav. 281: 9.
 170. МИАЛ, 1957, с. 28.
 171. Ten pat, lent. IX: 9.
 172. NADOLSKI A., 1954, p. 43—45, be to, žr. lent. XVI: 1—5.

173. КИРПИЧНИКОВ А. Н., 1966, 2, рис. 6.
174. VOLKAITE-KULIKAUSKIENE R., 1970, p. 218.
175. VAITKUNSKIENE L., 1979, p. 55.
176. TALLGREN A. M., 1925, p. 114.
177. MOORA H., 1932, pav. 47.
178. TALLGREN A. M., 1925, p. 115.
179. DPZK, p. 25.
180. HL, p. 85.
181. DZIEWANOWSKI W., 1937, p. 101.
182. ANTANAVICIUS J., 1975, p. 188—194; čia autoriaus minimos 6 radimvietės. 7-as egz. rastas Rusių Rago pilkapiuose.
183. Plačiau žr.: КИРПИЧНИКОВ А. Н., 1973, c. 71—75.
184. VOLKAITE-KULIKAUSKIENE R., 1971, p. 3—12.
185. KULIKAUSKAS P., 1951, p. 339.
186. RADZVILOVAITE E., 1966, p. 130; čia autorė nurodo 63 egz., tačiau paskutiniuju metu jų rasta dar Tauropilyje (Utenos raj.) — 5 egz. ir Šarkuose (Šilalės raj.) — 2 egz. fragmentai.
187. LA BAUME W., 1941, p. 12.
188. NADOLSKI A. Studia. . . , p. 75.
189. KIVIKOSKI E., 1951, p. 17.
190. УРТАН В. А., 1961, c. 222.
191. Ten pat.
192. Ten pat, p. 224.
193. ПСРЛ, II, 856; НСК, p. 91.
194. KOSTRZEWSKI J., 1949, p. 303.
195. LA BAUME W., 1941, p. 12.
196. VOLKAITE-KULIKAUSKIENE R., 1965, p. 60—61. Paskutiniuju metu dar vienas šalmas rastas Pavirvytės (Gudų) kapinyne.
197. KVIM, inv. Nr. 569 ir 1551.
198. TARASENKA P., 1922, p. 584.
199. РЫБАКОВ Б. А., 1949, c. 27; КИРПИЧНИКОВ А. Н., 1958, c. 58—59.
200. АРЦИХОВСКИЙ А. В., 1948, c. 425.
201. РЫБАКОВ Б. А., 1949, c. 36.
202. КИРПИЧНИКОВ А. Н., 1958, c. 49—52.
203. NADOLSKI A., 1954, p. 73.
204. BOCHENSKI Z., 1930, p. 17.
205. DZIEWANOWSKI W., 1938, p. 34.
206. SOMMERFELD-SARNOWSKA W., 1938/48, p. 316.
207. KOSTRZEWSKI J., 1962, p. 281—282.
208. ANTONIEWICZ J., 1959, p. 255—257.
209. CHOLODINSKIENE A., 1980, p. 96.
210. VOLKAITE-KULIKAUSKIENE R., 1965, p. 68, pav. 6.
211. MONTELIUS O., 1906, p. 232, pav. 367.
212. КИРПИЧНИКОВ А. Н., 1958, c. 53.
213. АРЦИХОВСКИЙ А. В., 1948, c. 424.
214. DZIEWANOWSKI W., 1935, p. 165.
215. АРЦИХОВСКИЙ А. В., 1948, c. 424.
216. TALLGREN A. M., 1925, p. 117, pav. 147.
217. DPZK, p. 108.
218. Ten pat.
219. NADOLSKI A., 1954, p. 99; DZIEWANOWSKI W., 1935, p. 5.
220. VOLKAITE-KULIKAUSKIENE R., 1971 a, p. 8—12.
221. HL, p. 58.